DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh.49876>

Authenticity process is conducted by

Makale Türü: Araştırma makalesi

Geliş Tarihi: 09-03-2021

Kabul Tarihi: 15-04-2021

On-line Yayın: 30-06-2021

Article Type: Research article

Submitted: 09-03-2021

Accepted: 15-04-2021

Published Online: 30-06-2021

Atıf Bilgisi / Reference Information

Çığır Dikyol, D. (2021). Antik Roma'nın Salgınlar ile Genişleyen Pantheonu. *Journal of History School*, 52, 1523-1560.

ANTİK ROMA'NIN SALGINLAR İLE GENİŞLEYEN PANTHEONU

Derya ÇIĞIR DİKYOL¹

Öz

Salgın hastalıklar demografik, siyasi ya da ekonomik açıdan değişime yol açmanın yanında dini inançlar bağlamında da bir takım değişikliklere sebebiyet vermişlerdir. Bu durum özellikle çok tanrılı inanışlara sahip olunan antik dönemde daha yoğun bir biçimde izlenmektedir. Bu çalışma antik Roma'nın Krallık ve Cumhuriyet dönemlerinde yaşanmış olan salgın hastalıklar sırasında Roma pantheonuna eklenen tanrıları, tanrıçaları ve yabancı bir takım dini uygulamaları konu almaktadır. Salgın hastalıkların her toplumda panik ve çaresizliğe sebep olduğu bilinmektedir ve bu durum elbette özellikle tıp bilgisinin yetersiz kaldığı antik dönem toplumlarında kutsala yönelmede daha fazla etkili olmuştur. Çalışmada özellikle Roma'da bahsi geçen dönemlerde yaşanan salgınlar hakkında bilgi veren antik kaynakların aktarımlarından faydalanılmış ve bu çerçevede Roma dininin süreç içerisinde geçirdiği değişimin ve salgınların bu değişimdeki rolü üzerinde durulmuştur. Yunan kültürünün yoğun etkisi yanında salgınların da Roma pantheonuna yeni tanrılar ve yeni ritüeller eklenmesine sebebiyet verdiği ve zamanla bu kültlerin ve uygulamaların Roma dininin ve kültürünün bir parçası olması dikkat çekicidir. Bunun dışında salgınlara ilişkin aktarımlar Roma'nın erken dönemlerinde Etrüsk ve Yunan kültürleri ile iletişimini ve etkileşimini göstermesi bakımından da ayrıca önem taşımaktadır. Sonuç olarak, salgınlarla mücadelede Roma, hastalıkların tanrıların cezalandırma yöntemi olarak gönderilmiş olduğu düşüncesiyle kutsala yönelmiş, kendi

¹Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, ddikyol@iuc.edu.tr, Orcid: 0000-0001-9366- 3011

tanrılarından cevap alamadığı noktada ise yabancı inanış ve uygulamaları benimseme yoluna gitmiştir.

Anahtar Kelimeler: Roma Tarihi, Roma Dini, Roma Pantheonu, Roma’da Salgın Hastalıklar, Apollo, Asklepios

The Pantheon of Ancient Rome Expanding With Epidemics

Abstract

Epidemics have led to demographic, political or economic changes and several changes in the context of religious beliefs. This situation is seen more intensively, particularly in antiquity, where polytheistic beliefs were held. This study focuses on the gods, goddesses and a number of foreign religious practices that were added to the Roman pantheon during the epidemics that occurred during the Kingdom and Republic periods of ancient Rome. It is known that epidemics cause panic and despair in every society, and of course, this situation has been more effective in orienting towards holiness, particularly in ancient societies where medical knowledge was insufficient. The study used the transmission of ancient sources of information on epidemics in the periods mentioned before, particularly in Rome. In this framework, the focus was on the change that the Roman religion has undergone in the process and the role of epidemics in this change. It is worth noting that, in addition to the powerful influence of Greek culture, epidemics have also contributed to the addition of new gods and new rituals to the Roman pantheon, and over time these cults and practices have become part of Roman faith and culture. Apart from this, the transmitted information of epidemics is also important since it shows Rome’s communication and interaction with the Etruscan and Greek cultures in the early stages. As a result, in the fight against epidemics, Rome oriented towards holiness with the idea that diseases were sent as a method of punishment by the gods, and at the point where they could not get answers from their gods, they went on the path of adopting foreign beliefs and practices.

Keywords: Roman History, Roman Religion, Roman Pantheon, Epidemics in Rome, Apollo, Asclepius.

GİRİŞ

Tarih boyunca pek çok uygarlık salgın hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Salgınlar, insanoğlunu sadece fiziksel olarak değil ruhsal açıdan da etkilemiş, toplumların hafızasında ve psikolojisinde silinmeyen derin izler bırakmıştır (Hays, 2005). Her toplumun ve her kültürün salgınlara karşı verdiği tepkilerde farklılıklar olduğu kadar benzerlikler de görülmektedir. Hatta bu benzerlikler bugün görülen salgınlara karşı verilen tepkiler ile bundan binlerce yıl önce görülen salgınlara verilen tepkiler arasında da mevcuttur ve dikkat

çekicidir (İstek, 2017, s. 175-201). Yazılı kayıtlar yoluyla geçmişte yaşanan salgınlara ilişkin bilgi alabildiğimiz dönemlerde toplumların pek çok alanda salgınlarla birlikte hızlı değişimler yaşamış oldukları anlaşılmaktadır. Ölüm oranlarının yüksek olduğu salgınlar sonucunda değişen, sadece demografik yapılar olmamış, toplumsal yapılar, ekonomik ve askeri faaliyetler ve hatta inançlar da bu değişimden nasibini almıştır. Bu bağlamda Benedict Spinoza'nın sözlerini anmak gerekir:

“...eğer karşı karşıya kaldıkları her şeyi konulmuş olan kurallarla yönetebilseydiler ya da her zaman talih onlardan yana olsaydı insanlar hiçbir zaman batıl inançlara yönelmeyeceklerdi, fakat kuralların yetersiz hale geldiği darboğazlara sıklıkla sürüklenerek ve umut ile korku arasında zavalıca bir dalgalanmaya yakalandıkça...çoğu zaman her şeye inanmaya hazır olmuşlardır...” (Spinoza, 1951, s. 3-4).

Bu çalışma, Roma'da Krallık Dönemi ve Cumhuriyet Dönemi'nde yaşanmış olan salgınlar sebebi ile Roma inanç dünyasının değişimini, Roma pantheonuna eklenen tanrılar ve yeni dini uygulamalar ile değerlendirme amacını taşımaktadır. Günümüzde hastalık ya da salgın hastalık denildiğinde akla ilk gelen çözüm elbette tıp alanıdır; ancak anlaşılan odur ki imparatorluk dönemine kadar Roma'da tıp, diğer 'gerekli' pratik bilimlerin yanında yeterli ilgiyi görmeyen bir branş olmuştur. Bunun sebebi, Romalıların salgınlar da dahil tüm hastalıkları tanrıların gazabı olarak nitelendirmeleri ve tedavinin de sadece tanrısal lütufla gerçekleşebileceğine inanmış olmalarıdır.

Antik Roma'da salgınlar sebebi ile dini alanda yaşanan değişimin ayrıntılarına geçmeden önce din kavramı üzerinde durulması gerekmektedir. İlk kez bütün toplumları içeren bir biçimde dinin ana niteliğini tanımlamış olan Rudolf Otto (1869-1937) dini *“kutsal olanın yaşanması”* şeklinde tanımlamıştır (alt. Freyer, 2016, s. 55). Bilinen bütün toplumlarda var olan din, Durkheim'a göre *“bir topluluk içerisinde kendilerine bağlı olan insanları birleştiren kutsal şeylerle ilişkili birleşik inançlar ve pratikler sistemi”* dir. Antik dönemde oldukça önemli olan din, derin bir biçimde yerleşik unsur haline gelmiştir ve bu sebeple de günlük hayatı, yapılan inanç ve pratikleri içerisinde barındırmıştır (Giddens ve Sutton, 2020, s.171). Durkheim, dinin toplumları bir arada tutan, sosyal ilişkileri yaratan ve güçlendiren temel bir dayanak işlevi gördüğünü ifade eder. Bu işlevde dini ritüellerin payı büyüktür. İnsan hayatında önemli olan doğum, evlilik ve ölüm gibi olaylarda toplumun birliğinin sağlanması ve güçlenmesi bu sayede meydana gelir (Giddens ve Sutton, 2020, s. 172). Ayrıca antik medeniyetlerin kurumlarını anlamak için dinin araştırılmasının kaçınılmaz bir unsur olduğu daha 19. yüzyılda

Fustel de Coulanges'in *Cite Antique* adlı kitabında belirlenmiştir (Schilling, 2018a, s. 390). Bu bağlamda bu çalışma antik Roma toplumunun daha iyi anlaşılması açısından da önem taşımaktadır.

I-Antik Roma Dinine Genel Bir Bakış

Bilindiği gibi Romalılar kendilerini dünyanın en dindar halkı olarak tanımlamışlar ve bununla övünmüşlerdir ² (Schilling, 2018b, s. 393). Cicero buna ilişkin şunları söyler: “Eğer kendimizi yabancı milletlerle kıyaslarsak, birçok alanda eşit, hatta daha alt seviyede olduğumuz görülebilir, ama din konusunda, yani tanrılar kültüründe, tartışmasız birinci biziz” (Cicero, *De Natura Deorum*, 2.8). Latince din anlamında kullanılan *religio* kelimesinin etimolojik incelemesi esasen Romalılar'ın dini nasıl algıladıklarına ilişkin veriler sunmaktadır (Dürüşken, 2000, s. 16-18). Batının çağdaş dillerinin çoğunda bulunan *religio* terimi, Yunanca eşdeğeri olmayan bir kelime olması sebebi ile de önem taşımaktadır. Bu kelime bazen insanların üzerlerinde hissettikleri bağlayıcı etkiyi gösteren dışsal bir varlığın tanınmasını ifade ederken, koruluk ya da pınar gibi bir *numen*'in³ mesken tuttuğu düşünülen yerlerde hissedilen korkuyu da belirtmektedir (Howatson, 2015, s. 247).

Roma dininden söz etmek Pallottino'nun belirttiği gibi Yunan dininden söz etmek kadar kolay değildir; zira MÖ 1. bin yıl boyunca İtalya toprakları, birbirinden farklı inanış ve geleneklere sahip kavimlerin yaşadığı yerlerdir. Roma'nın kuruluşundan başlayarak antikçağ sonuna kadar İtalya, dini anlamda Roma dini ile özdeşleşmiştir ⁴. Bu kadar farklı yapıya sahip kavimlerin bulunduğu bir coğrafyada dinsel deneyimlerin çeşitliliği ve karmaşıklığı da Roma dini inanışı değerlendirilirken hesaba katılmalıdır (Pallottino, 2018b, s.822). Hatta sonrasında Romalılar'ın Doğu ve Mısır ile ilişkisi ve tabii dine en büyük etkiyi yapan Yunan dini düşüncesinin etkisi göz önüne alındığında, bu durumun karmaşıklığı daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple antik Roma dini dendiğinde, tamamen Roma'ya ait bir inanış sisteminden söz etmek pek mümkün

² Ancak Roma'nın en ünlü tarihçisi Titus Livius bu konuda Etrüskleri ayrı bir yere koymaktadır. Livius, Etrüskleri, “din işlerine kendilerini diğer herkesten daha fazla adanmış ve bu bakımdan herkesi geride bırakmış bir ulus” olarak anmaktadır (Livius, *Ab urbe condita*, 6.1.6).

³ Latince *numen* güç, belirti anlamlarına gelen bir kelimedir ve Cumhuriyet devrinde her zaman ilgili tanrının tamlayanıyla birlikte kullanılmıştır. Sonuç olarak bu kelimenin tanrıdan soyutlanarak kullanılamayacağı anlaşılır (Dumezil, 1974, s. 36-48).

⁴ Freyer, Roma dininin ulusal ve siyasi bir dinin önemli örneklerinden biri olarak görmektedir. Bir kent dini olarak nitelediği Roma dini, önce İtalya sonra Roma İmparatorluğu'nun hakimiyet alanına yayılırken, Roma kenti yüce tanrıçası Roma'nın tapınaklarının bütün eyaletlerde olması bunu göstermektedir (Freyer, 2016, s. 75).

değildir. Ancak Roma dininde de ilk dinlerin hepsinde olduğu gibi kendi içsel gelişimine dair, çapraşık, ilkel bir inanç ve ananeler yığınyından uygar bir toplumun organize tapıma geçiş aşamalarının izleri bulunabilmektedir. Ayrıca Roma inanç sisteminin teolojisindeki başlıca fikrin, Roma'ya özgü bir biçimde gelişmiş olduğu bilinmektedir (Bailey, 2018, s. 21) ve bu bağlamda Roma dininin Yunan mitolojisinin bir kopyası olduğunu düşünmenin yanlışlığı da ortadadır.

Esasen Roma dini üç aşama içerisinde ele alınabilir. Bu aşamalardan ilki en ilkel aşamadır ki, sihir ve büyülerin yoğun olduğu dönemdir ve bu aşama toplumu koruyucu nitelikleri ile değerlendirilebilecek sosyal içerikli törenler, kişisel içerikli dinsel eylemler şeklinde her dönem devam etmiştir (North ve Marincola, 2000, s. 15). Çok tanrılı dinlerin her birinde ailenin büyük bir dinsel önemi olduğu açıktır ve aile daima içerisinde dinsel ayin ve ritüellerin yapıldığı başlıca yerlerden olmuştur. Ailenin bu bağlamda bir ayin ve ibadet birliği haline gelmesi, üyeleri arasındaki kan bağı ve birlikte yaşıyor olmanın getirdiği diğer bağlardan da kuvvetli bir dayanışma yaratmıştır denilebilir (Freyer, 2016, s. 68). Roma gibi büyük ve ataerkil aile sistemine sahip olan bir kültür içerisinde 'ev' de dinsel anlamda önem kazanmıştır. Vergilius'un Aeneis destanında Aeneas'ın dinine bağlılığının bir kanıtı olarak, Troia'dan kaçarken sırtında yaşlı babası ile birlikte ev tanrılarını da (*Di patri indigetes*)⁵ taşıdığını, anlatmaktadır (Vergilius, *Aeneis*, 1.1). Bu anlatım aile ve evin Romalılar'ın inançları açısından önemini gösteren mükemmel bir kanıttır. Bu ilkel aşamaya ait bireyin yararına olduğu düşünülen büyüler, Roma devlet dininin egemen olduğu süreçte de devam etmiş hatta Romalıların ileri gelenlerince de desteklenmiştir (Cato, *De Agricultura*, 160; Plinius, *Naturalis Historia*, 28.9.41). Ama bunlar arasında bireyin dolayısıyla toplumun düzeni açısından zararlı olduğu düşünülen büyüsel uygulamalar (*malum carmen*) Oniki Levha Kanunları'ndan itibaren (MÖ 451/450) yasaklanmışlardır (Cicero, *Tusculanae disputationes*, 4.4).

Roma dininin ikinci aşaması ise Latium bölgesinde tarımla uğraşan köylü toplulukların inançları ile gelişmiş olan ve yine bir önceki aşamanın işlerliğini sürdürdüğü dönemdir. Latium köylü dini içerisinde aile kültü ve bunun gelişmesi ile meydana gelmiş olan devlet kültü görülmektedir (Dürüşken, 2000, s. 19-20). Roma'nın geleneksel dininin tanrıları *numen*'lerdir (Rüpke, 2018, s. 281) ve *numen*'ler çiftçilik geleneğine sahip Roma toplumunun yapısına uygun bir biçimde aile ve tarım kültürü ile ilgili kutsal ruhlardır. Animistik düşüncenin bir ürünü olan bu kutsal ruhlar, eylemleri ile belirginleşen soyut güçlerdir. Roma'da bu kutsal ruhlar içerisinde *Vesta*, *Penates*, *Alomene*, *Terminus* ve *Lares*

⁵ *Di patri indigetes*: Roma'nın ilk tanrıları olan Iuppiter, Mars, Quirinus ve Vesta (Vergilius, *Aeneis*, 1, dn. 1).

sayılabilir. Romalılar bu *numen*'lerin kendilerini bir doğa olayı ile belli ettiklerini düşündüklerinden, bu olayları gözlemleyerek kehanette bulunmaya çalışırlardı (Dürüşken, 2000, s. 21-23). Kehanetlerin Roma'nın siyasal, askeri ve sosyal olaylarının gidişatını belirlemede önemli bir role sahip olduğu bilinmektedir ki aynı durum salgın hastalıklarla karşılaşıldığında da geçerli olmuştur (Livius, *Ab urbe condita*, 10.40. 1-5, 14).

Roma inanç sisteminde insanların tanrılarla iletişimini dua, sunu ve bakıcılık eylemleri sağlamaktaydı. Dua ile tanrıdan isteklerde bulunulur, sunu aracılığıyla tanrıların gönlü hoş edilmeye çalışılır ve bakıcılık yoluyla tanrıların iradesi öğrenilmeye çalışılırdı (Howatson, 2015, s. 247). Roma dininin son aşamasında Latium köy dininin devlet dinine dönüştüğünü ve bu bağlamda aile içindeki genel düzenin devlet düzenine yansımış olduğu görülmektedir (Dürüşken, 2000, s. 23). Örneğin Vesta, başlangıçta aile ocağının tanrısı olarak tapım görürken (Plutarkhos, *Bioi Paralelloi- Numa Pompilius*, 9.5-10), zamanla devlet dini içerisinde devletin sönmez ateşinin tanrısı olmuştur (Howatson, 2015, s. 978). Roma devlet dini, Roma devletinin varlığını koruyan bir takım inanç ve buna bağlı ritüeller bütünü olarak tanımlanabilir. Roma'da din zaman ilerledikçe siyasal etkinliklerin tamamını yönlendirir hale gelmiştir. Özellikle önemli devlet işleri öncesinde mutlaka *auspicia*'ya (işaretler) bakıp tanrıların niyetleri öğrenilmeye çalışılır (Howatson, 2015, s. 247) dinsel törenler gerçekleştirilirken en ufak ayrıntının bile usullere uygun olmasına çok dikkat edilirdi (Cicero, *De natura Deorum*, 1, 3 ve 4). Din sosyolojisi açısından bakıldığında bunun cemaat oluşturucu etkisi önem taşımaktadır; zira dinsel törenlerin dayandığı tasavvur ve fikirler bilinçte eski canlılığını yitirmiş olsalar da, dinsel törenlerin tamamıyla geleneklere uygun ve gerektiği gibi yapılageldikleri görülür (Freyer, 2016, s. 62), Roma'da da bu durumun değişmediği anlaşılmaktadır. Tam da bu sebeple Romalılar tanrılara dua ederken kullandıkları kalıp sözler (*formulae*) ve ritüel biçimlerini (*collegiumlar*) hiç değiştirilmeksizin yeni kuşaklara aktarmışlardır (North ve Marincola, 2000, s. 48; Howatson, 2015, s. 195, 248). Bütün bunlar, dinsel ayin ve törenlerin, dinin öğretisi kadar hatta ondan daha güçlü bir birleştirici etkiye sahip olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

'Numa dini' olarak adlandırılan bu inanış sistemi hakkında konumuz açısından belirtilmesi gerekli diğer bir husus ise bu inanış sisteminin sözleşmeci bir doğaya sahip olduğudur (Diakov ve Kovalev, 2008, s. 126). Bu sebeple Roma'da kişisel ve kamusal alanda sıklıkla tanrılara adaklar adanmış olması şaşırtıcı değildir. *Vota* olarak adlandırılan kamusal adaklar devleti ya da halkın genelini ilgilendiren bir tehlikenin savuşturulması, devlet açısından önemli bir başarı elde edilmesi gibi işler için tanrılar onuruna düzenlenen oyunlar, ganimetten ayrılan paylar ya da belirtilen bir tanrı için tapınak yaptırma şeklinde

olurdu (Rüpke, 2006, s. 225). Devlet adına adanmış olan bu adakların yazıya geçirilmiş olduğu ve *pontifices* tarafından saklandığı bilinmektedir. Bu adaklar genellikle üzerinde adağın yazılı olduğu bir tabletin tapınağa bırakılması ya da bir hayvanın tanrı için kesilmesi şeklinde olabilmekteydi (Vergilius, *Aeneis*, 5, 235). *Ius sacrum*, dinsel haklar ve görevler olarak tanımlanır ve dua edip armağanlar sunmak insanın, bunların karşılığını vermek ise tanrının görevi olarak görülürdü (Bailey, 2018, s. 35). Tanrılar ile Romalılar arasında mevcut olduğu düşünülen bu sözleşmeyi, aile içinde *paterfamilias*'ın aile üyeleri ile olan ilişkisi ya da Romalı ile devlet arasındaki ilişki gibi düşünmek mümkündür. Bu bağlamda evin reisinin kutsal bir yönünün olması ve buna dair ritüellerin bulunması normaldir ki zaten baba hakimiyetine dayanan ailelerde ayin ve törenlerin en önemli kişisi aile babasıdır ve Roma'da bu *paterfamilias*'tır (Çığır Dikyol, 2021, s.212). Bu dinsel görevleri üstlenmiş olması *paterfamilias*'ın hakimiyet ve kudretini de artırması bakımından dikkate değerdir (Freyer, 2016, s. 69).

Roma dış dünyaya açıldıkça önce Etruria ve Magna Graecia kökenli yeni tanrılar Roma dini içerisinde görülmeye başlanmıştır (Howatson, 2015, s. 247, 248). Aslına bakılırsa kapalı bir alanda yaşamayan her toplumun senkretizm⁶ (bağdaştırmacılık) sorunu olmuştur. Özellikle çok tanrılı dinler sürekli olarak bölge ve yörelere göre tanrılarının sayısını artırma ve çeşitlerini çoğaltma eğilimi gösterirler (Freyer, 2016, s. 71). Roma'da da senkretizm hem arkaik dönemde hem de klasik dönem ve sonrasında yaşanmıştır⁷. Ancak şunu belirtmek gerekir ki senkretizm edilgen bir benzeşme olarak tanımlanmamalıdır. Sentretizm ile başlangıçta komşuluk temeline dayanan birlikler zamanla dinsel zümreler haline gelir ve bağıllık sağlamlaştırılır (Freyer, 2016, s. 72). Eski Yunan, Etruria ve Roma'nın türdeş tanrıları üzerine düşünüldüğünde, yapılan bağdaştırmanın kökeninin değil sürecin gerçekleşme biçiminin önemli olduğu anlaşılmaktadır (Schilling, 2018a, s. 383). Bu bağlamda salgınlar vesilesi ile benimsenen tanrılar üzerinde durmak, Roma ve Romalıları anlamak açısından ayrıca önem taşımaktadır. Başlangıçta Etrüsk egemenliği dönemi ile birlikte Roma'da

⁶ Senkretizm, kısaca dinsel bağlamda bir tanrıya başka bir tanrının biçim ya da geleneğini kullanarak tapınmayı anlatan bir terimdir (Marshall, 2020, s.650). Terim, Oxford İngilizce Sözlüğü'nde "farklı din, kültür veya düşünce okullarının birleşimi" olarak tanımlanırken, Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te "Birbirinden ayrı düşünce, inanış veya öğretileri kaynaştırmaya çalışan felsefe sistemi" olarak tanımlanmıştır.

⁷ Romalıların kurumlarını yabancı etkilerden MÖ 3. Yüzyıla kadar korumuş oldukları iddia edilir ki bu tarihten sonra bağdaştırmacılık, Roma toplumsal düzeninde bir takım bozukluklar yaratmaya başlamış ve Cato gibi isimler (Wissowa, 1912; Çığır Dikyol, 2020, s.1114 vd.) bu bozulmanın karşısında direnmişlerse de ekonomik vb. unsurların değişimi ile bozulmalar bir salgın gibi yayılmıştır.

mesleklerin ve ticaretin gelişmesiyle yabancı yeni tanrılar giderek Roma dininde daha çok yer almaya başlamışlardı ⁸. Etruria'dan ithal edilen Juno ve Minerva, Romalıların *optimi maximi* tanrıları üçlemesinde bulunan en büyük tanrılarından olan Iuppiter ile birleşip Capitolium üçlemesini oluşturmuşlardır. Böylece Roma resmi pantheonunun en büyük tanrıları olmuşlardır. (Diakov ve Kovalev, 2008, s. 126-127). Roma dini Etrüsk ve Yunan tanrıbiliminden sadece bazı tanrıları almakla yetinmemiş, antropomorfik Etrüsk ve Yunan dini düşüncesinin etkisiyle derin değişikliklere de uğramıştır (Schilling, 2018a, s. 409). Roma'nın ilkel inanışlarına ait olan *numen*'ler Yunan tanrıları ile özdeşleştirilip, onlar gibi mitoslarla donatılmışlardır (Howatson, 2015, s. 248). Roma dininde yabancı halkların tanrılarını kendi tanrıları ile özdeşleştirerek benimsenmesine *interpretatio Romana* denirdi. Bu şekilde Roma tanrıları ile özdeşleştirilen tanrılar arasında Yunan pantheonunda bulunan Athena (Minerva), Artemis (Diana), Mars (Ares) sayılabilir (Forsythe, 2012, s. 6-8). Apollon ise ismi değiştirilmeden Roma pantheonuna dahil olmuş olan bir tanrıdır. Apollon'un bir salgın sebebiyle (Livius, *Ab urbe condita*, 4,25,3; 29,7) Roma dinine girişi ile birlikte Cumae'den ünlü Yunan kadın kahinlerin kehanetlerinin toplandığı Sibylla kitaplarının da Roma'ya getirilmiş olduğu düşünülmektedir ⁹ (Diakov ve Kovalev, 2008, s.127; Forsythe, 2012, s.8). Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki Roma, Etruria ve Magna Graeca'daki komşularının bağdaştırmacı etkilerine açık olduğu bahsi geçen dönemde, Troia efsanesini de benimsemiştir. Bunun uzak menzilli bir seçim olması, Roma'nın yukarıda bahsettiğimiz şekilde edilgen olmadığının bir göstergesi olarak yorumlanmıştır (Schilling, 2018a, s. 384). Bu bağlamda Roma pantheonunun, Yunan pantheonunun bir kopyası olduğunu söylemek yanlış olacaktır; zira daha MÖ 5. yüzyıldan itibaren Roma'da tanınan Apollon gibi Yunan tanrılarının Latin pantheonuna kabul edilmeleri o günün koşullarının gerektirdiği şekilde gerçekleşmiştir (Schilling, 2018b, 392); bunun en bariz kanıtı ise Apollon adına adanan tapınağın kent dışına Campus Martius'a inşa edilmiş olmasıdır (karşı görüş için bkz. Ziolkowski, 1992). Ayrıca şunu da ilave etmek gerekir ki *pontifex maximus*'un başkanlığında bulunan *pontifices*, geleneksel kültlerin korunmasından olduğu kadar Sibylla kitaplarına başvurarak pantheona eklenen yeni tanrıların da benimsetilmesinden sorumluydular (Schilling, 2018b, s. 411).

⁸ Roma'nın Etrüsk ya da Yunan mitolojisindeki kavramları edilgen bir biçimde benimsemiş olduğu görüşü, Roma dinine ilişkin bulunan yazıtlar ve arkeolojik buluntular ile giderek zayıflamaktadır (Schilling, 2018, s. 378).

⁹ Konuya ilişkin ayrıntılı bir değerlendirme çalışmanın ilerleyen bölümünde bulunmaktadır.

II-Roma'da Salgınlar ve Roma Pantheonuna Dahil olan Tanrılar

Her dönemde ve her coğrafyada olduğu gibi salgınlar Roma'da da, Ovidius'un (Ovidius, *Metamorphoses*, 7, 553-615) dile getirdiği gibi insanlar için trajik, korku salan ve her anlamda yıkımlara sebep olan olaylar olmuşlardır. Roma'da özellikle krallık ve cumhuriyet dönemlerinde yaşanmış olan tüm salgınlara ilişkin antik kaynakların aktarımlarında dikkati çeken nokta, Romalıların yaşanan salgınların nedenini tanrıların bir cezalandırması olarak düşünmüş olmalarıdır ¹⁰. Krallık döneminden itibaren bu anlayışın değişmemiş olması, hatta MÖ 2. yüzyıl gibi Yunan kültür etkisinin fazlasıyla hissedildiği bir dönemde dahi Romalıların tıp bilgisinden yararlanmamak hususundaki ısrarları kayda değerdir. Cumhuriyet döneminde Roma senatosu, Yunan tıbbına ilişkin bilgileri çoğunlukla görmezden gelirken, salgınlar sadece dini bağlamda ele alınmaya devam etmiştir. Burada elbette Romalılar için dinin işlevinin, tanrılar ve aile, tanrılar ve devlet arasındaki istikrarlı ilişkiyi devam ettirmekteki önemi göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak özellikle Roma kentinin konumu ve çevresel unsurların (bataklıklar vs.) etkileriyle yaşanmış olan hastalıkların epidemik karakteri ile sıklığı ve bunların hastalık yaratmadaki etkisi kayda değerdir. Bu bağlamda Roma'nın tarihsel süreçte isminin sıklıkla salgınlarla anılmasına neden olan unsurlardan ilki, daha kentin kuruluş efsanesinde karşımıza çıkan bataklıklardır. Yedi tepeli kent olarak bilinen Roma kentinin, tepeler üzerinde kurulmuş olması, bu bataklık alanlar düşünüldüğünde biraz daha açıklık kazanmaktadır (Faulkner, 2015, s. 43-33). Bataklık alanlar dışında Roma'da salgın hastalıkların yayılmasında tetikleyici olan diğer bir coğrafi unsur ise Tiber nehridir. Tiber'in Roma'yı sürekli olarak yıkıcı sellerin kurbanı haline getirdiği ve yedi tepesine rağmen “veba”¹¹ nın kent sakinlerini öldüren en büyük katillerden biri olduğu gerçeğini göz ardı etmemek gerekmektedir (Beard, 2018, s. 57).

Esasen Roma'nın konumu dolayısıyla mevcut çevresel etkilerin hastalıklara yol açmış olduğunun daha krallık döneminde fark edilmiş olduğu görülür (Dionysios, *Romaike Archaeologia*, 3.67.5). Henüz krallık döneminde

¹⁰ Salgın hastalıkları tanrıların cezalandırması olarak algılamaya dair Romalıların bu anlayışının 17. yüzyıl Avrupası'nda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Avrupa'da yaşanmış olan veba salgını sırasında din adamları bu salgının insanların Tanrı'yı unutması ve onun emirlerine itaat etmemesi sebebiyle olmuştur (İstek, 2017, s.188).

¹¹ Roma'da meydana gelmiş salgın hastalıklardan söz eden antik kaynaklarda tüm bulaşıcı hastalıklara tek bir isim verildiği görülmektedir. Esasen bir metinde *pestilentia* ya da *plague* kelimeleri geçtiği zaman bununla hıyarcıklı veba mı, sıtma mı ya da daha başka bulaşıcı bir hastalık mı kastediliyor olduğu konusu oldukça belirsizdir.

alınmış olan *Cloaca Maxima*¹² gibi erken önlemler göz önünde bulundurulduğunda (Scheidel, 2009, s. 9), Roma’da tıp alanında da bir gelişme yaşanmış olması beklenmektedir. Ancak, Romalılar yalnızca salgınların değil diğer hastalıkların da tanrıların cezalandırması olarak oluştuğunu düşündüklerinden, tedavi konusunda basit bitkisel tarifler ve şifalı gıdalar ile yetinmişlerdir (Seneca, *Epistulae Morales*, 95). Özetle, bu durum yani tedavinin ancak tanrısal lütufla olabileceğine dair inançları, hekimlik mesleğinin gelişmesine engel olmuştur. Bu bağlamda tıp alanına ilişkin gelişme olarak nitelendirilebilecek olan belki de ilk olay, MÖ 293 yılında yaşanmıştır. Bu ilk adım yine Sibylla kehanet kitaplarının rehberliği ile Yunan hekimlik tanrısı Aesculapius (Asklepios) kültünün Roma’ya getirilmesi ve tanrı adına adanan tapınağın aynı zamanda tıbbi anlamda da hizmet vermesi ile gerçekleşmiştir (Livius, *Ab urbe condita*, 10.47).

Hastalıklar ve salgınların sebebine ilişkin anlayışları dolayısı ile Romalılar, çözüm ararlarken de bu cezalandırmaya yol açabilecek şeyleri, yani tanrılara karşı işlenmiş olabileceği düşünülen suçları ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bunlar çoğunlukla tanrılara karşı yükümlülükleri olarak gördükleri ritüelleri usule uygun bir şekilde yapmamış olmamalarından kaynaklı günahlardır. Ayrıca bahsi geçen bu ritüeller yalnızca dini alanda gerçekleştirilmesi gerekenler ile sınırlı görülmemiş, devlet işleri ile ilgili olanlar veya Roma toplumunun düzenini bozabilecek olaylar da bunlar içerisinde sayıldığından, salgın hastalığa neden olarak görülen bu tür aksaklıkların giderilmesine çalışılmıştır. MÖ 364 yılı salgınında yaşanmış olan tapınak duvarına çivi çakmakla ilgili ritüelin unutulması olayı, buna dair en iyi örneklerdendir (Livius, *Ab urbe condita*, 7, 3). Tüm bu düzeltme çabaları sonuç vermediğinde ise pratik zekaları ile ünlü Romalılar, yabancı tanrılardan yardım istemekte, yabancı ritüelleri gerçekleştirmekte hatta bu yeni tanrıları yeni dini törenlerle kendi tanrıları arasına katmakta beis görmemişler, böylece pantheonları da dinlerindeki ve kültürlerindeki değişime paralel bir şekilde Roma’nın hükümdarlık sınırları gibi genişlemiştir.

a-Krallık Döneminde Yaşanan Salgınlar Sebebi ile Pantheona Eklenen Yabancı Tanrılar

Kuruluş aşamasına dair birçok efsaneye sahip olan Roma (Livius, *Ab urbe condita*, 1.1; 1.3.10; 1.4.7; Vergilius, *Aeneis*), başlangıçta bilindiği gibi kralların

¹² *Cloaca Maxima*: Roma’nın büyük kanalizasyonudur. *Cloaca Maxima*’nın yapımı MÖ 6. Yüzyıl sonunda hüküm sürmüş olan Tarquinius Superbus’a mal edilir (Howatson, 2015, s. 193).

yönetimi altındadır. İlk kral Romulus'un ardından Sabin'ler arasında seçilen ikinci kral Numa Pompilius (MÖ 715-672) zamanında, Roma dininin düzenlenmiş olduğu düşünülmektedir (Beard vd., 1998a, s. 1). Ancak, krallık dönemine ilişkin Roma dini hakkında bilgi alabildiğimiz, Dionysios'un eserinin de içerisinde bulunduğu antik kaynaklar, genellikle MÖ 1. yüzyılda yaşamış olan antik yazarların kaleme aldıkları eserlerdir. Bu açıdan bakıldığında kaynakların hiçbirinin anlatılan olaylarla çağdaş olmadığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Ayrıca bu yazarların da bahsi geçen döneme ilişkin bir kaynak okumuş olduklarını düşünmemiz mümkün değildir; zira Roma'nın bu erken dönemlerinde yaşamış bir yazarın varlığına dair bir bilgiye de sahip değiliz.

Roma dini içerisinde önem taşıyan *pontifices*, *augures*, *flamines*, *Salii* (Mars rahipleri), *Fetiales* ve *Vestales* gibi rahip meclislerinin yine kral Numa döneminde oluşturulmuş olduğu düşünülmektedir (Atlan, 1970, s. 10; Beard vd., 1998b, s. 1-6; Dumezil, 2019, s. 283). Bu meclislerin içerisinde *pontifices*, Roma'da devlet diniyle alakalı olan konularda en yüksek denetleme yetkisine sahip olan rahipler birliğidir. Krallık döneminde bu birlik, krala devlet kültürü ile ilgili sorumlulukları ifa etmekte yardımcı olur ve dini konularda kralın danışmanlığını yapardı (Howatson, 2015, s. 767). Kral Numa döneminde, kültürünün Romulus tarafından Roma'ya getirildiğine inanılan kapıların, geçişlerin, takların ve her türlü başlangıcın tanrısı iki yüzlü Janus (Can, 2015, s. 426) adına bir tapınak yaptırılmış olduğu da bilinmektedir (Atlan, 1970, s. 10). Aynı kral döneminde Vesta Tapınağı yanında diğer bazı tapınakların da yaptırılmış olduğu ve Ocak, Şubat gibi ayların on aylık ilkel yıllık takvime eklendiği (Ovidius, *Fasti*, 1,42) ve bu şekilde Roma takviminin yeniden düzenlenmiş olduğu düşünülmektedir. Kral Numa'nın arkaik Roma dinindeki önemli rolü ve bu eski formun Güney İtalya'daki Yunan kültürleri ile benzerliğini açıklayabilmek adına Romalılar, Numa'nın Yunan filozofu Pythagoras'ın öğrencisi olduğunu düşünmüşlerdir (Howatson, 2015, s. 644). Cicero konuya ilişkin şunları söylemektedir: “*Pythagoras'ın disiplinini ve ilkelerini bilip, kral Numa'nın da adaletini ve bilgeliğini atalarından işitmiş olmaları*” (Cicero, *Tusculanae Disputationes*, 4,3). Ayrıca Roma dininin kurucusu olarak kabul edilen Numa'nın bir kral ve kanun koyucu olması, Roma dininin kurallar dahilinde işleyişini ve insanlarla tanrılar arasında duyguların değil kuralların önemli olduğunu göstermektedir (Bailey, 2018, s. 35).

Krallık dönemi, Roma dininde olduğu gibi aynı zamanda salgınlar hakkında en az bilgiye sahip olduğumuz zaman dilimidir. Bu bağlamda, yukarıda da belirttiğimiz üzere antik kaynaklar üzerinden elimizdeki bilgiler her ne kadar yetersizse de, Roma'nın kültürel ve sosyal altyapısının oluşmaya başladığı bu dönemde yaşanmış olan salgınlar, sonraki sürecin özellikle inanç sistemi

boyutunda değerlendirilmesinde faydalı bilgiler içermektedirler. Bu dönem meydana gelmiş olduğu anlaşılan ilk salgın hastalığa ilişkin bilgiler, Livius'un eserinin birinci kitabında yer almaktadır. Bu kayıtlardan, Kral Tullus'un hükümdarlığı döneminde (MÖ 673-642) meydana gelmiş olan bu salgında yaşananlara ve Romalıların bu erken tarihlerde salgın hastalıkları nasıl algıladıklarına dair bilgiler edinilebilmektedir. Livius'un askerlerinin sağlığını düşünmek yerine, savaşta galip gelmeyi tek hedef olarak görmekle eleştirilen Kral Tullus -ki kralın adı hükümdarlığı döneminin sürekli savaşlarla geçmiş olmasından gelmektedir (Howatson, 2015, s. 963)- bizzat kendisi de bu salgının mağdurlarından olmuştur. Livius'un aktarımına göre, halk hastalıktan kurtulmak için Kral Numa zamanından kalan dini bilgilere başvurmuştur; zira yukarıda da belirtildiği üzere Romalılar şenliklerini, kurban törenlerini, ritüellerini ve diğer dinsel kurumların pek çoğunun ortaya çıkışını bu krala dayandırıyorlardı (Beard, 2018, s. 101; Howatson, 2015, s. 644). Livius'un aktardığı bu ilk örnekte, Romalılar tarafından salgın hastalıkların, tanrıların bir cezalandırma yöntemi olarak algılandığı ve bundan kurtulmak için yine tek yolu tanrılara yakarmakta bulduklarını anlayabiliyoruz. Livius'un konuya ilişkin pasajı şu şekildedir:

“Çok geçmeden, üzerlerine bir zafiyet çökmüş ve bundan sonra vatani göreve karşı bir isteksizlik ortaya çıkmış, gençlerin bedenlerinin ülkelerinin dışındayken içinde olduğundan daha iyi olduğunu düşünen savaşçı kral askerlikten muafiyet sağlamamıştı, ta ki kendisi de kendisine musallat olan bir illetten muzdarip olana dek. Sonra bedeniyle beraber sert ruhu da öyle bir sekteye uğradı ki, eskiden bir kralın kendi zihnini dine adamasında öte bir şeyi göremeyen bu adam önemli önemsiz her türlü safsatanın esiri oluverdi ve insanların zihinlerini hurafelerle doldurdu. Şimdi kral Numa'da gözlenen şeylerin durumunu tekrar incelemek isteyen kişilerin geneli, hastalıklı bedenleri için geriye kalan tek rahatlamanın, ilahlardan barış ve af dilemek olduğunu düşünüyordu. Numa'nın yorumlarını hiçe sayan kralın kendisini, Jüpiter Elicius'a gizli ve ciddi bir nitelikteki belirli adaklar yapıldığını keşfettikten sonra, kendisini sessizliğe gömerek bu ciddi adak törenini kendi icra ettiğini söylüyorlar; fakat bu törenin usulüne uygun olarak yerine getirilmediğini veya gerçekleştirilmediğini ve kendisine arştan herhangi bir işaret gelmediğini, onun yerine Jüpiter'in kendisine duyduğu hiddetle üzerine yıldırım düşmesi sonucu eviyle beraber küle döndüğü rivayet edilir. Tullus 32 yıl boyunca büyük bir askeri şan ile saltanat sürmüştür.” (Livius, Ab urbe condita, 1. 31).

Bu pasajda savaşçı Kral Tullus, hastalıktan kurtulmak için gerekli olduğu düşünülen ritüelleri uygularken, tanrı Iuppiter Elicius'dan beklediği işaretleri alamamış, aksine yanlış uygulamalarından ötürü tanrı tarafından cezalandırılmıştır. Bu noktada Iuppiter Elicius kültü üzerinde durmak

gerekmektedir. Rubins (1932) Iuppiter Elicius *epithet*'inin anlamının tam olarak açık olmadığını ifade eder; ancak bu *epithet*'in yıldırım çağırıcı ya da Iuppiter'i yıldırım göndermeye davet eden Etrüsklere atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu *epithet* Romalı yazarlar içinde sadece Varro, Livius, Ovidius ve Plinius tarafından zikredilmiştir. Iuppiter'i bu *epithet*'i ile anmış olan dört antik yazardan biri olan Plinius şunları söylemektedir:

“Tarihi yıllıklarda yer aldığı kadarıyla, yıldırımları birtakım ayınlar ve kargışlar yoluyla çağırarak ve hatta bunları elde etmek mümkündür. Eski bir Etrüsk anlatısına göre, Volsinium şehrinin Volta adındaki bir yaratık tarafından yerle bir edilmesinin ardından yine şimşekler çıkmış olup bu şimşekler, Kral Porsenna'nın yakarışı üzerine bu şehre ulaşmıştır. Yine güvenilir bir kaynak olan Lucius Piso'nun yıllıklarının ilkinde belirtildiği gibi, bu yöntem Numa tarafından sıklıkla uygulanmış olmakla birlikte, Tullus Hostilius'un Numa'yı yanlış bir şekilde taklit etmesi sonucu şimşek çarpmasına maruz kaldığı söylenir. Bu bağlamda kullanılmak üzere kutsal korularımız, sunaklarımız ve ritüellerimiz olduğu gibi; Jüpiter'in Sator, Tonans, Feretrius sıfatlarının yanı sıra Elicius gibi bir sıfatı da vardır. İnsanlığın bu durumlara ilişkin yalnızca tek bir görüşü yoktur ve bu görüşler, kişiden kişiye farklılık arz etmektedir. Doğaya böylesi ritüeller yoluyla hükmedebileceğini düşünmek ne kadar küstahçaysa, bu ritüellerin hayırlara vesile olduğunu yadsımak da o denli anlamsız olur; zira bilim yıldırımlara açıklık getirilmesi noktasında o kadar ilerledi ki, yıldırımların tam olarak hangi gün meydana geleceği, yeni oluşan yıldırımların veya o zamana değin saklı kalmış yıldırımların etkisini ortadan kaldırıp kaldıramayacakları, gerek umumi gerekse hususi sahada tekrar tekrar tecrübe edilerek doğrulanmıştır...”(Plinius, *Naturalis Historia*, II.54).

Plinius'un bu aktarımı ve esasen önceki pasajları da dikkate alındığında, Iuppiter Elicius kültürünün Etrüsklerle bağlantılı olduğunu doğrulamaktadır. Plinius ayrıca bir önceki pasajında Etrüsk kaynaklarında yıldırım gönderen dokuz tanrının bulunduğunu ifade etmekte ve bunlardan sadece Iuppiter ve Summanus adındakilerin Romalılar tarafından kabul gördüğünü belirtmektedir (Plinius, *Naturalis Historia*, II. 53). Iuppiter'i Elicius *epitheti* ile anmış olan diğer bir antik yazar olan Ovidius, Roma dini açısından oldukça büyük öneme sahip *Fasti* adlı eserinde, Kral Numa ile Elicius'un arasında geçtiği düşünülen bir söylenceye yer vermiştir. MS 8 yılında yazılmış olduğu düşünülen bu eserde Kral Numa, Iuppiter Elicius'un yıldırımın kefareti için talep ettiği insan kurbanını kurnazca defederken görülmektedir (Ovidius, *Fasti*, 3, 340). Numa'nın bu kurnazca akıl oyunları, tanrının gülererek karşıladığı ve kralın dileklerini gerçekleştirdiğini yine gönderdiği üç yıldırımla gösterdiği (Ovidius, *Fasti*, 3, 365-370) aktarılmıştır. Burada yine Roma kralları sıralamasında daha barışçıl ve dindar

olarak bilinen Numa'nın, Etrüskler gibi kahinlik ve tanrılarla doğrudan iletişim kurabilme yeteneklerine sahip bir kral olduğu çıkarımını yapmak mümkündür.

Kral Tullus döneminde yaşanmış olan salgın ile ilişkili Livius'un pasajına geri dönersek, tanrılar tarafından lanetlenmiş olan Tullus'un, Livius tarafından da halkın aklını hurafelerle doldurmakla suçlanmış ve kendisinden önce kral olan Numa'nın öğretilerini dinlememiş olmasının cezasını çektiği düşünülmüştür. Livius'un bu aktarımında kral Tullus döneminde yaşanmış olduğu düşünülen bu olaylar ve kralın tanrı Iuppiter tarafından yıldırım gönderilerek (*fulgurates* ile ilişkilendirilebilir) cezalandırılması (Rüpke, 2018, s. 161), Etrüsk dini inanışı ve Etrüsklerin tanrılarla kurduklarını düşündükleri iletişimle benzerlikler içermektedir; ki bu durum Romalılar üzerinde Etrüsk kültür etkisini de göstermesi bakımından önem taşımaktadır¹³. Latince *disciplina etrusca* şeklinde ifade edilen ve Yunan dünyasına özgü olan kehanetler (*orakl*) yoluyla kahinlikten tamamen farklı olan Etrüsk öğretileri, özellikle kehanetleri ve dini ritleri içermekteydi (Pallottino, 2018a, s. 298-299). Romalılar açısından da kehanetlere ilişkin durum, Yunanlardan farklı olarak Etrüsklerin anlayışına yakındır. Roma dininin resmi kahininin işlevleri arasında tanrı tarafından esinlenmiş olarak kehanette bulunmak yer almamaktadır. Rahip daha çok insana özgü bir girişimle, özellikle Iuppiter'in ve diğer tanrıların söz konusu işe dair rızası olup olmadığını bir takım alametlerle (kuşların uçuşu, yıldırımlar vb.) iletmekten sorumludur (Schilling, 2018b, 419). Cicero konuya ilişkin şunları aktarır:

“*Haruspexin öğrettikleri, kehanet belirtilerinin elde edilip gözlemlenmesi ve sihirli sözlerle alametlerin çağırılıp yorumlanması bakımından son derece değerli görüldüğünden, Romalılar, Etruria'da doğan bütün bu bilgiden yararlanmışlardır. Öyle ki tek bir kehanet bile boşlanmamıştır.*” (Cicero, *De divinatione*, 1.3).

Zaten bilindiği gibi Romalılar Etrüsk dininden bazı unsurları kendi çıkar ve ihtiyaçları doğrultusunda benimsemişlerdir (Powell, 2018, s.705). Etrüsk anlayışına göre tanrılar, hem devlet hem de bireylerin kaderleri ile sürekli bir ilişki halindedir ve tanrıların iradesini tanımak ve yorumlamak Etrüsk dini için merkezi bir öğedir. *Fulguriator* (yıldırım okuyan) bir Etrüsk rahibi kehanetlerini gökyüzüne, *haruspex* rahibi ise kurban edilen hayvanların iç organlarına bakarak bildirirdi (Cicero, *De divinatione*, 2.50); ki bunu gösterir bir Etrüsk işi ayna Vatikan Müzesi'nde bulunmaktadır (Pallottino, 2018a, s.297; Powell, 2018, res.

¹³ Tarquinlerin Roma'daki iktidarından çok daha eski dönemlerde Roma'nın Etrüsk kültür etkisinde olduğunu Romalıların şehir planlarından, kült merkezleri ve kamu binalarının süslenmesine kadar pek çok mimari örnekte de görmek mümkündür (Powell, 2018, s. 705).

24.3). Iuppiter Elicius açısından bakıldığında Etrüsk kahinliğinin bir diğer büyük kısmını oluşturan *libri fulgurales* yani yıldırımları yorumlamayla ilgili öğreti önem taşımaktadır. Yıldırımların yorumlanması yoğunluğuna, biçimine, geldiği yöne -ki Etrüskler için doğu hayırlı taraf, batı ise hayırsız taraf olarak kabul edilmekteydi- çıkardığı gürültüye, çarptığı yere ve etkilerine göre yapılmaktaydı. Bu bağlamda Etrüsklerin dini ile Romalıların dinini¹⁴ karşılaştıran Roma imparatorluk dönemi yazarlarından Seneca'nın yaptığı açıklama dikkat çekicidir:

“Yıldırım yorumlamada fazlasıyla bilgi sahibi olan Etrüsklerle aramızdaki fark şöyledir: Biz bulutlar birbirine çarptığı için yıldırım düştüğüne inanırız; ama onlar bulutların yıldırım düşürmek için çarpıştığına inanırlar. Çünkü her şeyi tanrılara dayandırdıklarından, sanki yıldırım düştüğü için bir işaret veriyormuş, aksine işaret vermesi gerektiği için düşüyormuş gibi, bu düşünceye sıkıca tutunurlar” (Seneca, *De Constantia Sapientis*, 2.32.1).

Anlaşılan o ki, Romalılar Etrüskler gibi öbür dünyanın güçleri ile doğrudan iletişim kurabildiklerini düşünmüyorlardı (Prayon, 2019, s. 84), Romalılar kehanetleri daha çok Roma'da hüküm sürmüş son Etrüsk kral olarak bilinen Tarquinius Superbus tarafından Erythraılı Sibylla'dan alındığı düşünülen kehanet kitaplarından öğreniyorlardı (Howatson, 2015, s. 859) ki bu kitapların esasen MÖ 433 tarihinde tanrı Apollon'un Roma tanrıları arasına katılması sürecinde Roma'ya getirildiğinin düşünüldüğünden yukarıda bahsetmiştik. Ayrıca çoğu zaman Roma Senatosu bir kehanet işleminin kesinliğini saptayabilmek için diğer kehanet metodları ile karşılaştırma yoluna gitmiş, adeta işlemin sağlamasını yapmıştır (Schilling, 2018e, s. 855).

Bilindiği gibi Etrüskler de tıpkı Romalılar gibi tanrılar için gerçekleştirilen ritüellerin uygulanması konusunda da hassastırlar (*Disciplina etrusca*). Bu pasajda savaşçı Kral Tullus, hastalıktan kurtulmak için gerekli olduğu düşünülen ritüelleri uygularken, tanrı Iuppiter Elicius'dan beklediği işaretleri alamamış, aksine yanlış uygulamalarından ötürü tanrı tarafından cezalandırılmıştır. Latin kökenli olduğu bilinen Kral Tullus'un, Etrüskler gibi tanrılarla iletişime geçebilmeyi umduğu (Prayon, 2019, s. 98-101) ama bunda başarılı olamadığı

¹⁴ Etrüsk etkisinin dini alanda da görülmesinin belki de en önemli örneği daha önce Roma'nın üç tanrısı Iuppiter, Mars, Quirinus üçlüsünün yerine Iuppiter, Iuno ve Minerva'nın konularak Capitolum'un zirvesinde MÖ 6. Yüzyılda bu üçlüye bir tapınak adanmış olmasıdır. Zaten Roma'da başlangıç toplumunun çerçevesini oluşturdıkları kabul edilen üç aşiret Ramnes, Luceres ve Tities'in anısı hiç bir zaman kaybolmamıştır (Schilling, 2018b, s. 397-399). Luceres Lucomio komutasındaki Etrüsk müttefikler, Tities de Tatiüs taraftarı Sabinler olarak bilinmekteydi. Florus *“Roma halkı Etrüsklerden, Latinlerden ve Sabinlerden meydana gelmiştir”* derken bunu kast ediyor olmalıdır (Florus, 2.6.3).

anlaşılmaktadır. Bu durumda tanrılar tarafından lanetlenmiş olan Tullus, aynı zamanda Livius tarafından da halkın aklını hurafelerle doldurmakla suçlanmış ve kendisinden önce kral olan Numa'nın öğretilerini dinlememiş olmasının cezasını çektiği düşünülmüştür (Livius, *Ab urbe condita*, 1,31).

b- Roma Cumhuriyet Döneminde Yaşanan Salgınlar Sebebi ile Pantheona eklenen Yabancı Tanrılar ve Dini Uygulamalar

Roma'da Cumhuriyet döneminde meydana gelmiş olan salgınlara ilişkin bilgilerimizin krallık dönemine kıyasla daha fazla olduğunu söylememiz mümkündür. Ancak konumuz açısından önem taşıyan salgınlardan ilki MÖ 451 yılında yaşanmıştır. Bu yıl başlamış olan salgının daha öncekilere kıyasla çok daha fazla sayıda insanın ölümüne sebep olduğu antik kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Livius ve Halikarnassoslu Dionysios'un aktarımlarından, bahsi geçen yıl meydana gelmiş olan salgına ilişkin elde edilen bilgiler, ölen kişilerin bir kısmının soylu ailelere mensup, siyasetin içinde yer alan isimler olduğu, hatta o yılın konsülü Quintilius'un dahi bunların arasında bulunduğudır (Livius, *Ab urbe condita*, 3.32; Dionysios Halikarnassos, 10. 53. 1-10. 54. 2). Ayrıca Dionysios, Livius'tan farklı olarak Romalıların salgınlardan kurtulma yollarına da değinmektedir. Romalıların başlangıçta tanrılara dualar ederek bu salgından kurtulmaya çalıştıklarını ama bu yakarışlar cevapsız kalınca, önce uyguladıkları ritüellerde değişiklikler yaptıklarını, bu da kafi gelmeyince tümüyle bu yakarmalardan vazgeçtiklerini belirtmektedir ¹⁵. Burada konumuz açısından önemli noktalardan biri, Roma'nın salgına, kendisine ait dinsel ritüellerle çözüm bulamadığında farklı dini uygulamalara da açık olduğunu gösterdiği bir ilk örnek olmasıdır; zira sonraki yıllarda meydana geldiği bilinen salgın hastalıklar sebebi ile bazı Yunan tanrılarının Roma pantheonuna dahil edilmiş oldukları anlaşılr. Bu tarihte yaşanmış olan salgında, yabancı tanrılara ilişkin herhangi bir uygulama ya da sonraki yıllarda görüleceği gibi bir tapınak yapımı olduğuna dair bir bilgi, Livius ya da başka bir antik yazarda bulunmamaktadır. Livius'un salgının meydana gelmiş olduğu yıla ilişkin pasajında dikkati çeken diğer bir husus ise aynı tarihlerde Atina'ya kanunları incelemek için giden Romalı bir heyetin varlığıdır.

“...Bu durum ilk olarak, yabancı kanunları incelemek üzere Atina'ya giden komisyon üyelerini beklemekten, ikinci olarak da insanlara olduğu

¹⁵ Çalışmanın başında da belirtildiği üzere salgın hastalıklara verilen tepkiler kültürler ya da zamanlar farklı olsa da ortak olabilmektedir. Roma'da olduğu gibi Atina vebası olarak bilinen salgın sırasında da insanların dini inanışlara yönelik tutumlarında değişiklikler yaşanmıştır (Şar İşbilen, 2020, s.1014).

kadar sürüler için de zararlı açlık ve salgın hastalık gibi iki büyük talihsizliğin aynı anda kapılarını çalmasından kaynaklanıyordu...” (Livius, *Ab urbe condita*, 3, 32).

Bu aktarımdan yola çıkılarak, Romalı elçilerin¹⁶ kanunlarla birlikte Apollon'un sağaltıcı yönüne ilişkin bilgilerle Roma'ya gelmiş olmaları ve özellikle soylu sınıfı -ki bu salgında soylu ailelerden kayıplar olduğu belirtilmişti- Apollon tapımı konusunda bilgilendirdikleri düşünülebilir. Ayrıca şunu da ilave etmek gerekir ki, Apollon'un en eski ve en önemli işlevlerinden biri kentlerin yasalarını koymaktır (Howatson, 2015, s. 224). Bu bağlamda yabancı kanunları incelemek üzere Atina'ya giden komisyon üyelerinin Apollon ile tanışmamış oldukları düşünülemez. Roma'da bu olaydan yaklaşık 20 yıl sonra Apollon tapınağının yapılmış olduğu yerde çok daha eskiden kalma (MÖ 449) ve “ne sebeple dikilmiş olduğu bilinmeyen” diye nitelenen bir Apollon altarı bulunmaktadır (Hill, 1962, s.125; Graf, 2009, s. 72). MÖ 449 yılında dikilmiş olduğu anlaşılan bu altarın, antik kaynaklarda bahsi geçmiyor olsa dahi ¹⁷ MÖ 451 yılında Roma'da yaşanmış olduğu bilinen ve pek çok konsülün hayatını kaybettiği salgınla bağlantılı olma ihtimali oldukça yüksek görünmektedir (Livius, *Ab urbe condita*, III, 32). Bu durumda Romalıların en azından elit kesiminin (Dionysios Halikarnasos, *Romaike Archaeologia*, 10. 53), bu erken tarihlerde tanrı Apollon'un sağaltıcı özelliğinden haberdar olduğu ve bu altarı salgından en çok etkilenmiş oldukları MÖ 451 yılında adanmış olabilecekleri düşünülebilir. Romalıların geçmişte uygulanmış olan dini ritüellerin işleyişine ilişkin muhafazakar tavırları göz önünde bulundurulduğunda, yaklaşık 20 yıl sonra yaşanmış olan yeni bir salgında, eski deneyimlerinden hareketle Apollon'u tekrar gündeme getirmiş olmaları ve bu kez tanrıya bir tapınak adanmış olmaları bu bağlamda çok da şaşırtıcı olmasa gerektir.

Bahsi geçen Apollon'un Roma'da en eski tapınağının yapılmasına vesile olan salgın, MÖ 433 yılında gerçekleştiği bilinen ve bir ihtimal Atina Vebası ile bağlantılı olduğu düşünülen (bkz. Coughanowr, 1985) salgındır. Bu tarihte Roma'da *sınıflar arası* çatışmanın halen devam ettiği ancak salgının bu çatışmanın sebebiyet verdiği politik gündemin dahi önüne geçtiği, Livius tarafından belirtilmektedir (Livius, *Ab urbe condita*, 4. 25). Salgının, çiftçileri ve

¹⁶ Atina'ya Solon'un meşhur kanunun bir kopyasını almak ve Yunan devletlerinin kanunlarını, gelenek-göreneklerini ve siyasi kuruluşlarını öğrenerek *patrici*'lere bilgi vermek üzere Postumius Albus, Aulus Manlius ve Publius Sulpicius Camerinus'dan kurulu bir komisyon gönderilmiştir (Livius, *Ab urbe condita*, 3.31).

¹⁷ Livius'un Apollon tapınağının yapılmış olduğu yeri *Apollinare* (Apollon'un toprakları) olarak adlandırılmış olduğunu da unutmamak gerekmektedir (Livius, *Ab urbe condita*, 3.63.7).

hatta hayvanları da etkilemiş olması bir kıtlık ihtimalini gündeme getirmiştir ve o dönemlerde Roma açısından salgından daha da kötü etkileri olacağı bilinen bu durum dolayısıyla, hızlı bir karar alınması gerekmiştir. Bunun için ise Roma’da adet olduğu üzere konsül yetkisine haiz askeri tribünler iş başına geçirilmiştir. Livius’un bu salgına ilişkin aktarımı şu şekildedir:

“...O yıl salgın bir hastalık bütün diğer sıkıntı ve zorlukların önüne geçmiş oldu. Halkın sağlığını tekrar kazanması uğruna Apollon’a bir mabet adandı. Devletin başında bulunan iki kişi, halktan bu salgın musibetini başka tarafa çevirmelerini ve tanrıların öfkelerini yatıştırmak için Kitapların önderliğinde birçok şeyler yaptılar. Bununla beraber hem şehirde hem köyde kayıplar çok ciddi idi. İnsanlar ve sürüler, hiç fark etmeksizin aynı derecede, bu hastalığın pençesine düşüyordu. Hatta çiftçiler bu hastalıkla telef olup gittiklerinden, açlık ve kıtlığın bu salgın hastalıktan daha baskın çıkmasından korkuyorlardı. Bu nedenle Etruria’ya, Pomptinum bölgesine, Cumae’a ve son olarak da Sicilia’ya buğday temin etmek üzere heyetler gönderdiler. Konsül seçimlerinden hiç söz etmediler. Konsül yetki ve selahiyetini haiz olarak aşağıdaki gibi askeri tribunuslar seçildi: Lucius Pinarius Mamerius, Lucius Furius Medullinus, Spurius Postumius Albus. Bu şahısların hepsi patrici idi.

Bu yıl hastalığın şiddeti azaldı. Önceden tedbir alındığından, buğday kıtlığı tehlikesi yoktu. ...” (Livius, Ab urbe condita, 4.25).

Salgının sona ermesi için tanrı Apollon’a bir mabet adanması ise (Apollon’un Roma’daki en eski tapınağıdır) farklı bir açıdan ele alınması gereken bir husustur; zira bilindiği gibi Yunan mitolojisinde Apollon sadece güneş tanrısı değil aynı zamanda hastalıkların, salgınların ve hekimliğin de tanrısıydı ve Roma pantheonuna da daha çok bu yönü ile kabul edilmişti (Howatson, 2015, s.69). Hatta Apollon Homeros’un *İlyada* destanında karşımıza ilk çıktığında, “Smintheus” olarak yani sıçanlı tanrı olarak anılmaktadır (Homeros, *İlyada*, 1.45-65) ve bu adı ile salgın hastalıkların efendisi, karanlık güçleri olan Apollon’dur. Daha sonraki dönem yazarlarında Apollon Smintheus, hem sıçanların saldırısından kaçarken hem de heykelinin etrafını saran farelerin dostu olarak anılır (Duval, 2018, s.82). Salgını önlemesi için Apollon Medicus adıyla Roma tanrıları arasına girmiş olan Apollon (Dumezil, 2018, s.165), *interpretatio romana* ile Roma pantheonuna giren diğer Yunan tanrılarından farklı olarak hiçbir Roma tanrısı ile özdeşleştirilmemiştir (Can, 2015, s.99).

Apollon’a salgın sırasında adanan (Livius, *Ab urbe condita*, 4.25) Apollon Medicus tapınağı kentin dışına Campus Martius’da yapılmıştır. Bunun sebebi, Romalılar’ın ilk başta Apollon’u yabancı bir tanrı olması dolayısıyla *pomerium*

¹⁸ dışında tutmak istemeleri gibi algılanmış olsa da, Ziolkowski'nin, bu seçimin tamamen *pomerium* içinde uygun alan bulunamamış olmasıyla açıklanabileceği iddiasını da göz ardı etmemek gerekmektedir (Ziolkowski, 1992). Apollon tapınağının *pomerium* dışında inşa edilmiş olmasına ilişkin bir başka olasılık ise MÖ 1. yüzyılda yaşamış olan Romalı mühendis ve mimar Vitruvius'un *De architectura* adlı eserinde aktardıklarında aranabilir. Vitruvius tanrılara adanan tapınakların nereye yapılacağına seçimi konusunda şunları söylemektedir:

“...Tapınaklara gelince, şehrin yüce koruyucuları olarak görülen tanrıların, yani *Iupiter*'in, *Iuno*'nun ve *Minerva*'nin tapınakları için şehrin büyük bir bölümünün görülebildiği tepe yerdeki alanlarlar seçilmelidir. *Mercurius*'un tapınağıysa ya forumda ya da *Isis* ve *Serapis*'in tapınakları gibi ticaret merkezinde olmalıdır. *Apollon*'un ve tanrı *Liber*'in tapınakları, tiyatronun yanında; *Hercules*'in tapınağı,...; *Mars*'in tapınağıysa şehrin dışında ama talim alanının içinde; aynı şekilde *Venus* tapınağı da ana kapıda yer almalıdır. Bu hususla ilgili Etrüsk falcılarının sanatlarını anlatan kitaplarda bile şöyle yazar: *Venus*, *Vulcanus* ve *Mars*'in tapınaklarının sur dışına kurulacak olmasının nedeni, *Venus*'a has şehvetin şehirdeki gençleri ve evli kadınları ağına düşürmemesi için, *Vulcanus*'un gücünü dualarla eve kurban törenleriyle şehrin dışına çağırıp binaları yangın tehlikesinden kurtarmak içindir; *Mars*'a gelince, bu tanrıya şehir dışında bir tapınak dikilince, tanrının kudreti vatandaşlar arasında silahlı çatışmalara yol açmayacaktır, aksine düşmanlara karşı bir kalkan oluşturacağından şehri savaş tehlikesinden koruyacaktır.” (Vitruvius, 1.7).

Bu bağlamda Vitruvius'un belirttiği üzere zaman zaman, belirli bir tanrının gerçek yetki alanı, tapınağının nereye yapılacağı hususunda yol gösterici olmuş olabilir (Lipka, 2009, s.16).

Livius'un MÖ 433 yılında yaşanmış olan salgına ilişkin pasajında dikkati çeken diğer bir husus ise “...tanrıların öfkesini yatıştırmak için Kitapların önderliğinde birçok şeyler yaptılar...” ifadesidir (Livius, *Ab urbe condita*, 4.25). Burada bahsi geçen kitaplar Sibylla kehanet kitapları olarak düşünülmektedir. *Libri Sibyllini* olarak adlandırılan bu kehanet kitaplarının, Roma'ya ne zaman ve nasıl geldiğine ilişkin çeşitli görüşler bulunmaktadır. Antik yazarlar, aralarında bazı farklılıklar bulunan bir hikayede, bu kitapların Roma'ya ulaşma hikayesini aktarırlar. Bu hikayeye göre, yaşlı bir kadın *divina oracula* olarak (tanrısal kehanetler) tanımladığı dokuz kitabı kral Tarquinius'a satmaya çalışır ama kralın

¹⁸ *Pomerium*: Roma'da dinsel temele dayanmakta olan kent sınırlarını belirleyen toprak şeridi olarak tanımlanır. Surların iç ya da dış tarafında bırakılmış olan toprak şeridi olarak anlaşılmış olduğu belirtilmektedir (Howatson, 2015, s. 765).

bu teklifi reddetmesi üzerine kitaplardan üçünü ve sonrasından tekrar diğer üçünü yakar. Sonunda kral *augur*’ların da tavsiyesi ile kalan üç kitabı ilk teklifteki ile aynı miktarı ödeyerek satın alır (Servius, 6.72; Lactantius, *Divinae Institutiones*, 1.6). Varro’ya göre bahsi geçen kral Tarquinius Priscus’tur (MÖ 616- MÖ 579), Plinius ve Gellius ise bu kralın Tarquinius Superbus (MÖ 534-509) olduğunu iddia etmektedirler (Plinius, *Naturalis Historia*, 13.27; Gellius, *Noctes Atticae*, 1.19.1-10). Roma halkını afetler, felaketler, korkunç alametler, salgınlar ve savaşlar karşısında neler yapabileceklerine dair bilgilendirerek koruduğu düşünülen bu kitapların, Romalılar için önemini Yaşlı Plinius şu şekilde ifade eder: “*Bir kehanet gücü ve semavi dünyayla bir tür görkemli iletişim*” (Plinius, *Naturalis Historiae*, 7.119). Ancak burada dikkati çeken bir diğer husus da şudur ki; MÖ 433 yılından önce bu kehanet kitaplarına en azından bir salgın sırasında danışılmış olduğuna dair bir bilgi Livius’un eserinde bulunmamaktadır¹⁹; halbuki sonraki yıllarda meydana gelmiş olan salgınların pek çoğunda bu kitaplara danışılmış olduğu Livius tarafından bildirilmektedir. Hatta bahsi geçen pasajda da (Livius, *Ab urbe condita*, 4. 25) yukarıda belirtildiği üzere Sibylla kitapları şeklinde anılmamıştır; ancak bu kehanet kitaplarına ilişkin antik kaynaklar tarafından aktarılan hikayede kitapların krallık döneminde Roma’ya gelmiş olduğu belirtilmektedir²⁰. Sibylla kehanet kitaplarının Roma’ya geliş tarihine ilişkin bazı modern araştırmacılar, antik yazarlardan farklı olarak, bunların Apollo Medicus kültü ile birlikte gelmiş olduklarını düşünmektedirler (Diakov ve Kovalev, 2008, s.127; Forsythe, 2012, s.8; Satterfield, 2008, s.103) ki yukarıda sözünü ettiğimiz Apollon’un bir altarının yapılmasına vesile olduğunu düşündüğümüz salgın yani MÖ 451 yılı salgını sırasında gelmiş olması muhtemel görünmektedir. Kitapların Cumhuriyet dönemi boyunca Iuppiter Capitolium Tapınağı’na saklanmış olduğu bilinmektedir ve bu da eğer kitaplar MÖ 451 yılında Roma’ya getirilmiş ise burada saklanmasını mantıklı kılmaktadır; zira o

¹⁹ Sibylla kitaplarına MÖ 496’da Ceres, Liber ve Libera kültlerine adanan tapınak yapımı ile ilişkili olarak danışılmış olduğuna dair tek kaynağımız ise Halikarnasoslu Dionysios’dur (Dionysios, 6. 94) ki Satterfield’in da belirttiği üzere bu aktarım oldukça şüpheli görünmektedir (Satterfield, 2008, s.103). Dumezil de aynı şekilde Ceres, Liber ve Libera tapınağının Sibylla kitapları ile ilgili olamayacağını bunun bir anakronizm olduğunu ileri sürer (Dumezil, 1970, s.448).

²⁰ Roma’da sözü edilen bu krallar dönemine ilişkin bilgiler, bilindiği gibi antik yazarlardan günümüze kalanlara dayanmaktadır. Bu yazarların çoğu bahsi geçen dönemin üzerinden 500 yıl geçtikten sonra konuya dair yazan kişilerdir ve krallığın bu erken dönemlerine ilişkin yazılanları gerçek ve söylence bağlamında birbirinden ayırt etmek pek mümkün değildir. Romulus’un ardından Roma’da hüküm sürdüğü söylenen altı kralın ikisi dışındakilerin tarihsel gerçekliğine ise şüpheyile yaklaşmak gerekmektedir. Sibylla kitaplarının Roma’ya gelişine dair hikayede aynı şekilde kitapların güvenilirliğini sağlamada ‘atalardan kalma’ ve dolayısıyla Roma’nın kuruluşuna ilişkin bir sembol olarak gösterme çabası olabilir; tıpkı, diğer pek çok kuruluş söylencesinde Romalılar’ın kendi tarihlerini Yunanlar’a bağlama isteklerinde görüldüğü gibi (Howatson, 2015, s. 806-807).

tarihte Apollon tapınağı henüz yapılmamış ve Romalılar'ın kehanetle ilişkili tanrısı Iuppiter olduğundan kitaplar Iuppiter tapınağında saklanmış olmalıdır²¹. Bu bağlamda tanrı Apollon'un kahinlik özelliği ile değil yukarıda sözünü ettiğimiz gibi sağaltıcı özelliği ile Roma tanrıları arasına girmiş olduğu unutulmamalıdır. Apollon'un kahinliğe ilişkin rolü Roma'da çok daha sonraları gündeme gelmiş olmasına rağmen²² (bkz. Gage, 1955), Anadolu'da ve Yunan anakarasında Apollon'a bağlı birçok bilicilik ocağı olduğu bilinmektedir (Howatson, 2015, s. 69).

MÖ 428 yılına gelindiğinde hem Dionysios (Dionysios Halikarnassos, *Romaike Archaeologia*, 12.6) hem de Livius (Livius, *Ab urbe condita*, 4. 30) tarafından uyuz olarak tanımlanan bir salgın Roma'da yabancı inanış ve ritüellerin uygulanmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu kez mevzu bahis olan halk arasında yayılan ve Livius'un üst sınıf Romalılar'ın utanmasına sebebiyet verdiğini ifade ettiği hurafeler ve yabancı dini bir takım uygulamalardır. Livius konuya ilişkin şunları aktarır:

“...*Bu hastalığa yalnız insanların bedenleri dışar olmakla kalmadı, aynı zamanda ekseriya yabancı, bilinmeyen bir şeye karşı duyulan korku zinciri onların akıl ve düşüncelerinde yer aldı. Bu batıl itikatla ruhları dolu olan insanlar evlerinde bazı garip dini törenler ve adetler sokmaya başladılar ve aynı zamanda gaipten haber veren peygamberler gibi görünmeye başladılar. Tanrıların öfkesini dindirmek için her caddede, uzak bir mabette ve önemli olmayan bir sunakta kurban sunulduğunu görüp, neticede vatandaşların ileri gelenleri genel bir utanca kapılana dek bu durum devam etti. Roma tanrılarından başka hiçbir tanrıya ibadet edilmemesi, ancak onlara da ibadetin atadan kalma yola olmasına nezaret etmek üzere Aediller bu işe verildi.*” (Livius, *Ab urbe condita*, 4.30).

Bu pasajda bahsi geçen tanrıların hangileri olduğunu Livius bildirmiyor olsa da, *aedilis*'lerin bu sorunla ilgilenmesi için görevlendirilmesi noktası dikkat çekicidir. Zira bilindiği gibi bu memuriyet adını *aedes* (tapınak) sözcüğünden ya da Ceres Tapınağı'ndan almıştır (Howatson, 2015, s. 4). MÖ 494 yılında *tribuni*

²¹ Augustus Roma devletinin başına geçtikten sonra Roma'da Apollon kültürünün gelişmiş olduğu bilinmektedir ve tanrıyı kişisel koruyucusu olarak gören Augustus, Palatium tepesine Apollon adına büyük bir tapınak yaptırarak, kehanet kitaplarını da Iuppiter Tağınağı'ndan buraya aldirtmiştir. Bu olay aynı zamanda, Cumhuriyet'ten imparatorluğa geçişin fiziksel bir tezahürü olarak da nitelendirilmektedir (Satterfield, 2008, s. 25).

²² MÖ 3. Yüzyılda yazılmış olduğu bilinen Ennius'un *İskender* adlı bir tragedyasında ki günümüze ulaşamamıştır ama Cicero'nun yaptığı bir atıfla bu tragedyada geçen şu pasaja sahibiz: “*Kehanet bildirileri sunmak için gönderildi; Apollon ben istemesem de kaderi açıklamaya zorluyor beni.*” (Cicero, *De divinatione*, I. 66).

plebis makamının kurulmasıyla aynı zamanda oluşturulmuş olan bu memuriyet, *pleb* sınıfından seçilen ve Ceres tapınağının bakımını üstlenen görevlileri tanımlıyorken, zamanla kentin bayındırlık işlerine bakan, pazardaki ticari işlemlerin denetimini sağlayan ve şenliklerin düzenlenmesinden sorumlu ve artık *patricius*'ların da görevlendirildiği bir memuriyet halini almıştır (Can, 2015, s. 22). Zaten, Ceres tapımının *pleb* sınıfı arasında yaygınlaşmaya başlaması ve Roma'da adına bir tapınak adanması olayı MÖ 496 yılına dayanmaktadır (Dionysios, 6.94) ²³. Bu tapınağı adayan kişi Regillus Gölü Savaşı'ndan önce, halk tabakasını tatmin etmek için adanmıştı (Dionysios, *Romaike Archaeologia*, 6.17). Diktatörün bu dinsel girişim ile halk tabası ile soylular kültürünü (Castor'a da bir tapınak adamıştır) ile dengelemek amacını taşımış olmalıdır (Schilling, 2018b, s. 413). Ceres kültürünün Roma'da çok eski olduğu ve doğanın üretken gücünü simgeleyen bir tanrıça olması sebebi ile sonradan Demeter ile özdeşleştirilmiş olduğu bilinmektedir. Ceres, Liber ve Libera tapınağının pleblerin bir araya geldiği bir merkeze dönüşmesi konumuz açısından ayrıca dikkat çekicidir. Hatta Ceres'in bir toprak tanrıçası olması nedeniyle cenazelerden sonra ölen kişinin evini arındırması için ona kurban sunulduğu bilinmektedir (Howason, 2015, s. 177). Ceres adına kutlandığı bilinen Cerelia şenlikleri ise MÖ 3. yüzyıldan sonra kutlanmış olan şenliklerdir (Alp, 2015, s. 218) yani MÖ 428 yılında henüz tanrıçanın Roma devlet dininde benimsenmiş olduğunu söylememiz için erkendir. Bu bağlamda yukarıda Livius'un sözünü ettiği kurban törenleri bu arınma ritüeli ile ilgili olabilir. Livius bu kurbanların uzak bir mabette sunulduğunu ifade etmiştir. Ceres tapınağının Aventus tepesinde kurulmuş olduğu bilinmektedir. Postimius'un yukarıda bahsettiğimiz soylular ile halk arasında kurmaya çalıştığı düşünülen denge, tapınakların yapıldığı yer göz önünde bulundurulduğunda kurulamamıştır denilebilir; çünkü süvarilerin koruyucusu olan Castor'un tapınağı *pomerium*'un içinde inşa edilmiştir (Schilling, 2018b, s. 413). Vitruvius da bu tapınağın kent dışında Romalıların kurban adamak dışında hiçbir zaman uğramayacakları bir yerde olması gerektiği belirtilmiştir (Vitruvius, *De agricultura*, 1.7.1). Belirtilen tüm bu hususlar göz önüne alındığında Livius'un sözünü ettiği tanrıların (mabedi olan) Ceres, Liber ve Libera olduğunu düşünmemiz mümkündür.

Livius'un bu pasajında (Livius, *Ab urbe condita*, 4.30) “gaipten haber veren peygamberler” gibi ifadesi, yukarıda Roma dinini Yunan inanış sisteminden ayıran en önemli özellikler içerisinde sözünü ettiğimiz kahinlikle ilişkilidir. Halk arasında bu tür bir anlayışın yayılıyor oluşundan Roma devleti rahatsız olmuş görünmektedir ki bu tür gizem dinlerine ilişkin Roma'nın sonraki

²³ Ceres'e tapınak adanmasına ilişkin Sibylla kitaplarına danışılmasına dair yukarıda dn.17'de gerekli açıklama yapılmıştır.

yüzyıllarda da yaptırım gücünü kullandığı örnekleri bilmekteyiz ²⁴. Roma'da dinin işlevi, tanrılar ve aile, tanrılar ve devlet arasındaki istikrarlı ilişkiyi devam ettirmektir (Gardner, 2012, s. 7-8) ve devletin denetiminden uzak bu tarz uygulamalar devletin işleyişine karşı bir tehdit olarak görülmüş olmalıdır. Ayrıca bilindiği gibi *patricius*'lara mensup olanların *pleb*'lerin yasal ve dini otoriteleri olarak kabul edilmektedirler ve bu bağlamda *patres* olarak adlandırıldıkları da bilinmektedir (Plutarkhos, *Bioi Paralleloi- Romulus*, XIII). Livius'un yurttaşların ileri gelenleri diye sözünü ettiği *patricius*'ların *pleb*'lerin bu yeni dini uygulamalara gösterdikleri tepki bu anlamda Roma devleti tarafından bir hak olarak görülmüş ve derhal gereği yapılmıştır.

MÖ 4. yüzyıl Roma'da yine salgınların görülmeye ve Romalılar'ın salgın hastalıklardan kurtulmak için yeni dini yollar arayışında oldukları bir yüzyıl olmuştur. Livius, MÖ 399'da kışın çok çetin geçtiği bir yılın ardından gelen ani sıcaklıklar ve yaşanan bu hava değişimi ile (Livius, *Ab urbe condita*, 5.13) başlayan susuzluk, kuraklık ve bunları takip eden bir salgınının Roma'da hem hayvanları hem de insanları vurduğundan söz eder.

“... havaların birdenbire (ısınarak) değişmesi ile gelen sağlıklı bir yaz mevsimi, tüm hayvan nesline karşı yıkıcı oldu ve bu müzmin salgının ne nedenini ne de nasıl yok edileceğini bulabildiler; Sibylline kitaplarına başvurulmasına senatonun kararnamesi ile izin verildi. Dini işlerden sorumlu olan duumvirler tarafından Roma kentinde ilk kez *lectisterminum* tanıtıldı; 8 gün boyunca Apollo ve Latona, Diana ve Herkül, Merkür ve Neptün'e dualar edildi; zamanın tüm ihtişamı ile üç kanepeler yerleştirildi. Aynı ağırbaşlı ayın özel kişiler tarafından da yapıldı. Kapılar tüm kentte ardına kadar açıldı ve her şey herkese açıldı, derler ki tanınmış olsun tanınmamış olsun tüm seyyahlar evlere buyur edildi ve çeşitli konularda hoşgörüyle ve nezaket ile sohbetler edildi. Aralarında anlaşmazlık ve kavgalardan kaçındılar, o gün hapiste olanların zincirleri çözüldü, sonra vicdanlar ilahların kendilerine yardımı ile huzura erdi...” (Livius, *Ab urbe condita*, 5.13).

Bu salgın Roma'da tehlikeli boyutlara ulaşınca Senato bir kararname ile Sibyllia kitaplarına başvurulmasına izin vermiştir. Duumvirler'in Roma'da ilk kez MÖ 399'da düzelendiği bilinen bir *lectisterminum* ile sekiz gün boyunca Apollo, Latona, Diana, Hercules, Mercurius ve Neptunus'e dualar edilmiştir (Forsythe, 2012, s.8). Bu kadar çok tanrının işin içine katılması, salgının büyüklüğünü ve ölü sayısının çokluğunu düşündürmektedir. Zira daha önce Roma'da yaşanan salgınlarda birden fazla tanrıya aynı anda bir şenlik

²⁴ Kybele ritüeline yönelik her ne kadar tanrıçaya adanmış olan tapınak Palatium tepesinde bulunuyorsa da, böyle bir yasaklama olduğu bilinmektedir (Howatson, 2015, s. 526).

düzenlendiği görülmemektedir. Hatta bu şekilde bir yabancı geleneğin Yunan şenliği olan Theoksenia'nın *lectisternium* adıyla Roma'da düzenlenmiş olması Romalıların yabancı tanrılar yanında yabancı ritüelleri de benimseyebildiklerini göstermektedir. Bu salgın sebebiyle gerçekleştirilen *lectisternium*'dan başka diğer bir *lectisternium* ise MÖ 217'de bu kez Roma'nın Hannibal karşısında maruz kaldığı felaket sebebi ile yapılmıştır (Schilling, 2018b, s. 416). Bu törenin kutlanmasında Apollon ve annesi Leto (Latona), Hercules ve Diana, Mercurius ve Neptunus heterojen çiftler haline gruplanmıştır. Tanrıların bu şekilde gruplaştırılmış olması Roma dinsel tarihi boyunca –ki yukarıda da Iuppiter, Mars ve Quirins vb. örnekleri vermiştik-karşımıza çıkan bir uygulamadır (Schilling, 2018b, s. 418).

Bu törende dua edilen tanrılar göz önünde bulundurulduğunda Yunan ve Roma kökenli tanrıların yarı yarıya listede olduğu görülür. Bu eşitliğin yeni yabancı tanrıların benimsenmesi açısından da avantaj sağlayacağı düşünülmüş olmalıdır. Bu tanrılar içerisinde elbette Apollon salgınlarla ilişkili ve iyileştirici yönü ile listenin başında yer almaktadır ki yukarıda ayrıntılı bir şekilde bahsettiğimiz üzere Apollon Medicus adı ile Roma pantheonuna MÖ 433'de yaşanan salgın sebebi ile dahil edilmiştir. Bu dini törende Diana ve Hercules birlikte anılmışlardır. Bu birliktelik aynı işleve sahip olan Yunan tanrıları ile Roma tanrılarının özdeşleştirilmesiyle açıklanmaktadır. Diana'nın geceyi aydınlatan anlamı ile ay ile karıştırılır (Cicero, *De natura deorum*, 2.27.69). Diana'da Roma'daki diğer tanrılar gibi Hellenistik etki altında kalmış ve Artemis ile özdeşleştirilmiştir. Hercules ise kötülükleri kovan anlamında *alexicaeus* lakabı ile bu törende yer almıştır (Schilling, 2018f, s. 283). Bu tanrılar arasında adı geçen bir diğer tanrı Neptunus ise, çok eski bir İtalya su tanrısıdır (Dumezil, 2018, s. 72) ve sonradan Yunan tanrılarından Poseidon ile özdeşleştirilmiştir (Schilling, 2018c, s. 178). Neptunus bu erken dönemlerde İtalya'da özellikle 23 Temmuz'da kutlanan Neptunalia şenlikleri ile sıcak ve kurak geçen dönemlerde tapım görmüştür (Howatson, 1995, s. 640). Kısacası tanrılardan yardım talep etmek için düzenlenen bu törende bir yandan eski İtalya tanrılarının gönlü alınırken bir yandan özellikle veba ile bağlantılı olduğu düşünülen ve daha önce Roma'da görülen salgınlarda başvurulduğunu bildiğimiz Apollo gibi ithal tanrılar yer almaktaydı. Listede adı geçen tanrılardan yabancı kökenli olduğu anlaşılan diğer bir tanrı ise Roma'ya bu salgından yaklaşık bir asır önce (MÖ 495 civarı) getirilmiş olduğu anlaşılan (Livius, *Ab urbe condita*, 2.27.5) Yunan-Etrüsk kökenli Mercurius'tur. Mercurius'un tapınağı yine *pomerium*'un dışında Aventinus tepesinin yamacında inşa edilmiştir ve bu sebeple yabancı asıllı bir tanrı olduğu düşünülür (Grimal, 1997, s. 499). Roma'ya girişi, pleb'lerin borç içinde oldukları ve erzak sıkıntısı çekilen bir dönemde (MÖ 496) toplumsal

çalkantıların yaşanması sebebiyle olmuş olmalıdır (Livius, *Ab urbe condita*, 2.27.5); hatta aynı dönemde *mercatorum collegium* denilen bir pazarcılar birliğinin de kurulmuş olduğu bilinmektedir (Schilling, 2018d, s. 72). Ticaretin ve özellikle tahıl ticaretinin tanrısı olarak bilinen Mercurius'a (Howatson, 1995, s. 596-597; Grimal, 1997, s. 499) MÖ 399 yılında gerçekleştirilen bu törende yer verilmesinin sebebi, salgın sonrasında yaşanması muhtemel tahıl kıtlığı ve ithalatının olası gerekliliği idi; zira daha önceki salgın deneyimleri Romalıları kıtlıkla da tehdit etmişti. Mercurius'un ayrıca bahsi geçen bu ilk *lectisternium*'da Neptunus ile gruplanmış olması Neptunus-Poseidon'un yardımıyla yapılan deniz ticaretini simgeliyor olmasındandır (Schilling, 2018d, s.72-73). Bunlara ilaveten Livius'un bahsi geçen pasajda Romalılar'ın seyyahları misafir ettiklerinden bahsetmekte bu da Hermes ile özdeşleştirilmiş olan Mercurius ile bağlantılı görünmektedir; zira bilindiği gibi Hermes gibi Mercurius da gezgin sıfatı ile bilinen bir tanrıydı (Powell, 2018, s. 203). Anlaşılan odur ki, MÖ 399'da ilk kez düzenlenen bu tören, sonraki yıllarda da gerekli görüldüğü durumlarda tekrarlanmıştır (Livius, *Ab urbe condita*, 5,13).

Livius'un kentin kuruluşunun ardından üçüncü kez düzenlendiğini aktardığı bir başka *lectisternium* (Livius, *Ab urbe condita*, 7.2; 7.3) MÖ 364 yılında düzenlenmiştir. Ancak bu yol ile salgının sona ermesini sağlayamayan Romalılar bu kez yine kendi kültürlerinin ve inanışlarının dışında olan bir takım doğa ile ilgili temsiller düzenlemeyi denemişlerdir ki bunlar Roma'da tiyatronun da başlamasında vesile olmuştur. Livius konuya ilişkin şunları bildirmektedir:

“Salgın bu ve sonraki yıl da devam etti. Caius Sulpicius Peticus ve Caius Licinius Stolo konsül seçildiler. Bu yıl kayda değer bir gelişme yaşanmadı, yalnızca ilahlara medet için yalvarılması amacıyla, kentin kuruluşundan bu yana üçüncü kez bir *lectisternium* ayini yapıldı ve hastalığın tehditkâr seyri ne insanların ne de ilahların yardımı olmadan azaldığında, dimağları safsataya esir oldu, arşın gazabını yumuşatmak için denedikleri diğer şeylerin yanı sıra doğa ile ilgili temsiller düzenlemeye başlandı ki savaşçı bir halk için bu yeni bir şeydi (Zira o ana dek sadece sirklerdeki gösterilerden başka bir şey yoktu). Ancak bu pek de üzerinde durulacak bir konu değildi (Tıpkı genelde tüm başlangıçlarda olduğu gibi) ve bu temsillerin bile kaynağı yabancı kökenli idi...İçinde nazım ya da şiiri taklit eden jestler yoktu; Etruria'dan temsil için oyuncular gönderilmesi istenmiş bir müzisyenin çaldığı notalara göre dans ederek kesinlikle kaba ya da hantal denemeyecek Toskana tarzı dans figürleri sergiliyorlardı. Genç erkekler çok geçmeden bunları taklit etmeye başlamış aralarında kaba ifadelerle dolu şiirleri de birbirlerine okuyarak şakalaşmaya başlamışlardı. Beden dilleri de şiirlerin üslubuyla alakasız değildi. Dolayısıyla bu temsiller çok sevildi çok revaç gördü ve sıklıkla sergilenince de ilerletildi. ” (Livius, *Ab urbe condita*, 7.2).

Livius'un belirttiği üzere Roma'da bu dini töreni düzenlemek için sergilenmiş olan bu temsillerde oyuncular Etruria'dan getirilmiştir yani Yunan kültüründen aldıkları bir ritüeli uygulamada Etrüsklerden yardım almışlardır; çünkü anlaşılan Roma'da oyunculuk yapabilecek kimse bulunmamaktadır. Livius Roma'da tiyatroya dair bu tarihten önce bir bilgi olmayışını Roma'nın savaşçı bir toplum olmasına bağlar. Bunun dışında Livius'un (7.3) pasajında bu temsillerin kendi yaşadığı sonraki yüzyıllarda olduğundan farklı olarak sadece tanrılara yönelik olarak yapılmış olduğunun altı çizilmektedir. Zaten Yunan kültüründe de dramının kaynağı bakımından ibadet amacıyla düzenlenmiş oyun olduğu bilinmektedir. Tasviri denilen ibadet biçimine giren bu anlayışın Roma'da bahsi geçen tarihten öncesinde uygulanmamış olduğu anlaşılr.

“Ancak sahnedeki oyunlar ilk başta, insanların zihinlerini ne yaşanan salgın ne de dinin azametinden uzaklaştırarak teskin etmekten çok, kefaret arayışındaki dini gösteriler olarak ortaya çıkmışlardı. Daha da fazlası var; arena adeta ilahlar onlara sırt çevirmişçesine, gösterinin ortasında Tiber'in taşması ile sele kapılınca, yaptıkları işi küçük görüp onların gazabını azaltmak için yaşadıkları büyük dehşetin sonucunda sahne oyunlarına başlanmış oldu. Bu yüzden, Cneius Genucius ve Lucius Aemilius Mamercinus ikinci kez konsül seçildiklerinde, yaşanan salgından ötürü zihinleri kefaret arayışındayken ve kendi bedenlerinin sağlığını bile bu denli düşünmüyorken, daha yaşlıların anılarında, eski bir salgının bir keresinde o dönemin diktatörünün çivi çakmasıyla bittiğini onlara söyledikleri rivayet edilir...”(Livius, *Ab urbe condita*, 7.3)

MÖ 293 yılına gelindiğinde, Roma'da sürekli yaşanan salgınlara bir son verilmesi için yeniden Sibylla kehanet kitaplarına başvurulması gerektiği düşünülmüş ve bu kez daha önceki yüzyıllarda herhangi bir salgın sırasında adına rastlamadığımız Aesculapius'tan (Asklepios) yardım istenmesi gündeme gelmiştir. Böylece, Yunan hekimlik tanrısı olarak bilinen ve Epidauros'tan sembolü yılan ile birlikte getirilen Asklepios kültü için Tiber nehrinde bir adada, adına bir tapınak ve bir de sağlık yurdu kurulmuştur (Livius, *Ab urbe condita*, 10. 47; Howatson, 2015, s. 10). Bir rivayete göre, kültün Roma'ya bir gemi ile getirilişi sırasında tanrının sembolü olan yılan kaçarak Tiber adasında karaya çıkmış ve tapınak bu sebeple buraya yapılmıştır (Ploeg, 2018, s. 65). Orosius ise Romalıların Epidauros'tan yılanla birlikte Asklepios'un heykelini de getirdiklerini aktarır. Apollon'un oğlu olarak bilinen Asklepios yarı insan yarı at Kheiron tarafından eğitilmiştir. Kheiron “eli olan” ellerini kullanmayı bilen anlamına gelen bir kelimedir ve Asklepios'a insan ve vahşi hayvan olarak çifte doğası ile hayvanlar, insanlar, doğa ve bitkiler hakkında bildiklerini Asklepios'a aktarır. Asklepios'un bu *kentauros*'tan öğrendiği tıp ilmi, Apollon'un

hekimliğinden oldukça farklıdır; daha çok zanaatçılara özgü bir hekimliktir. Kheiron'un okulunda büyümlü sözler söylemeyi, büyümlü ilaçları ve merhemleri yapmayı ve cerrahlığı öğrenir (Carlier, 2018, s. 132-133). Apollodoros, Asklepios'un Athena'dan büyümlü bir iksir öğrendiğini aktarır (Apollodoros, *Biblliotheke*, 3.10.3). Bu kültün Roma'ya getirilişi ve erken tarihleri hakkında bilgi veren fazla bir antik kaynak bulunmamakla birlikte Livius dışında Valerius Maximus (I, 82) ve Ovidius (*Metamorphoses*, XV, 625 vd.) da bu konudan söz etmişlerdir. Asklepios'tan MÖ 180 yılında yaşamış olduğı bilinen Roma'daki bir başka salgında Romalıların yine tanrıya başvurduklarını Livius bildirmektedir (Livius, *Ab urbe condita*, 40. 37.2-3). Roma'ya kurulan bu tapınağın, tıpkı Epidauros'ta olduğı gibi hastalara sadece dua ile değil tıbbi olarak da hizmet veren bir nitelik taşıması dikkat çekicidir. Yaşanan onlarca salgının ardından, diğerk tüm çözüm yollarının yanında artık hekimlik ve tıp bilgisinden yararlanma gerekliliğinin anlaşılmış olması dikkate değerdir. Bununla birlikte kült hakkında Augustus dönemine kadar çok az kanıt bulunmaktadır ve hatta bu dönemden sonra bile kanıtlar daha ziyade epigrafik niteliktedir (Ploeg, 2018, s. 66).

SONUÇ

İnsanlık, tarih boyunca salgın hastalıklarla mücadele etmiş ve bu mücadelede her kültür kendi yolunu bulmuştur. Bu savaşta günümüze kadar varlığını sürdüren en önemli çözüm yollarının başında ise dini ritüeller gelmektedir. İnsanoğlu başa çıkmakta zorlandığı ve toplu ölümlerle burun buruna geldiğı salgın süreçleri ve sonrasında daima kutsala yönelmiş, tüm doğal afetlerde olduğı gibi salgınların sebebini tanrıların (ya da tek tanrılı dinlerde tanrının) bir cezası olarak görmüştür. Günümüzde küresel boyutta yaşanan salgında da aynı şekilde, farklı dini inanca sahip toplumlarda bu tür açıklamalara rastlamak mümkündür. Tıbbi önlemler ve tedavi yollarına ek olarak her inanın gerek birey bazında gerekse devlet bazında kendine ait ritüelleri ile salgından kurtulmaya yönelik uygulamalara giriştiğı de bilinmektedir. Bu bağlamda çalışmanın zamansal sınırlarını içeren dönemde, Romalıların salgınları algılayışlarına ilişkin uhrevi düşüncenin çok da şaşılabilir bir yanı olmasa gerektir. Bahsi geçen tarihlerin Roma'nın kuruluş ve erken dönemleri olduğı göz önünde bulundurulduğunda, zaten yabancı tesirlere açık olan bu inanın salgınlar gibi toplumsal panik ve travma yaratan gelişmeler söz konusu olduğunda, bu etkilere daha açık bir halde olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Belirttiğimiz üzere, her büyük salgın, aynı zamanda toplumsal anlamda büyük bir travmaya neden olduğundan, salgınları takip eden dönemde insanların yeniden bir anlam arayışına girdikleri açıktır.

Kendilerini dünyanın en dindar halkı olarak tanımlayan Romalılar için, dinin işlevi tanrılar ve aile ile tanrılar ve devlet arasındaki ilişkinin istikrarlı bir şekilde sürmesiydi. Esasen çok tanrılı dinlerin her birinde, ailenin dinsel anlamda büyük bir öneme sahip olduğu ve aile içinde gerçekleştirilen dini ritüellerin, aile bağlarını kuvvetlendirmenin yanında devlete olan bağlılığı da sağladığı bilinmektedir. Ataerkil bir yapıya sahip olan Roma'da da ailenin bu anlamdaki işlevi ortadadır. Bilindiği gibi Roma dininin ilk aşamasını oluşturan aile dininden sonra Roma'nın çiftçi geçmişine bağlı olan Latium köy dini aşaması görülür. Bu aşamada Roma'nın geleneksel inanışında mevcut *numen*'ler ve animistik düşünce önem kazanır. Ayrıca Etrüsk etkisi ile de kuvvetlenen kehanetlerin Roma inanç sistem içerisinde büyük bir rolü olduğu ve Roma'da devlet dini denilen üçüncü aşamada kehanetlerin yine aynı önem sırasında yer aldıkları anlaşılır. Hatta Roma'nın siyasal, askeri ve sosyal hayatını belirlemede din ve buna bağlı olarak kehanetler her daim vazgeçilmez olmuşlardır. Roma dininin diğer bir önemli özelliği sözleşmecî bir doğaya sahip oluşudur; zira salgınların sebebi ve çözümü noktasında bu anlayış ön plandadır. Romalılar tanrılarına karşı yükümlülüklerini yerine getirdikleri halde onlardan olumlu bir cevap alamazlarsa -ki salgınlar sırasında çoğunlukla böyle olmuştur- yabancı tanrılar ve yeni ritüellerle çözüm bulma yoluna gitmişlerdir.

Roma'nın kültürel ve sosyal alt yapısının olduğu Krallık döneminde yaşanmış olan salgınlar, Roma'nın inanç sistemine ve sonraki dönemde yaşanmış olan salgınları algılayışına dair bilgiler barındırmaktadır. Romalılar, dinlerine ilişkin pek çok unsurun Kral Numa döneminde oluşturulmuş olduğuna inanırlar. Krallık döneminde meydana gelmiş olan bir salgının mağdurlarından biri olduğu ve yıldırım çarpması sonucu öldüğü kayıtlara geçmiş olan kral Tullus'un, kral Numa'nın öğretilerini dinlememesi sebebi ile Iuppiter Elicius tarafından cezalandırıldığını düşünürler. Bu *epitheti* ile Iuppiter'in kehanetler ve biliciliğe ilişkin Roma dininde mevcut Etrüsk etkisini göstermesi açısından rolü bu bağlamda önem taşımaktadır. *Disciplina Etrusca* olarak ifade edilen bu Etrüsk öğretileri, Romalılar'ın kehanetleri Yunanlar'dan farklı bir şekilde benimsemisini sağlamıştır ki cumhuriyet döneminde yaşanan salgınlar vesilesi ile Roma *pantheonuna* katılan tanrı Apollon'un kahinlikle ilişkili özelliklerinin Roma'da dikkate alınmamış olması bunu gösterir niteliktedir. Ayrıca Romalılar'ın Etrüsk dininden ve bu dinin tanrısal iradenin yorumlanması ve dini ritüelleri titizlikle yerine getirilmesi yoluyla doğaüstü dünya ile temas arayışlarından etkilenmiş oldukları anlaşılır. Bu tesiri, dini ritüellerin uygulanmasında meydana gelen aksaklıkların salgınlara sebep olabileceğini düşünmelerinde izleyebiliriz. Zira Romalılar bahsi geçen süreçte yaşanan her salgını tanrıların bir cezalandırması olarak algılamışlar ve salgına çözüm bulma

aşamasında yine tek yolu tanrılarda görmüşlerdir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere dualarının kabul edilmediğinde farklı kültürlerde bulunan tanrıları da pantheonlarına eklemişler, farklı dini ritüelleri denemekten de geri durmamışlardır. Ancak bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki Roma devleti genellikle bu yabancı geleneklerin benimsenmesine kendi insiyatifi dahilinde izin vermiş hatta daha ziyade bunu Sibylla kitapları ve rahip meclisleri yoluyla yani devletin eliyle gerçekleştirmiş ve halkın yabancı kültürleri benimsemesini (devlet tarafından onaylanmış olan) bizzat sağlamıştır.

Cumhuriyet döneminde Roma *pantheonuna* bir salgın sebebi ile katıldığı bilinen ilk tanrı, Medicus *epithet*'i ile Apollon olmuştur. Apollon'un, Roma *pantheonuna* katılımı ve tanrı adına tapınak yapılmasına ilişkin literatürde genel olarak kabul edilen tarih MÖ 433 yılıdır. Bu çalışma ise Apollon'un daha erken bir tarihte, MÖ 451 yılında yaşanmış olan salgın sırasında Roma'ya gelmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Hatta Sibylla kitaplarının da aynı tarihte, Apollon Medicus ile birlikte Roma'ya gelmiş olabileceği görüşü olabildiğince desteklenmeye çalışılmıştır. Bunun dışında MÖ 433 yılı salgınıyla bağlantılı olan Apollon tapınağının *pomerium* dışına yapılmış olmasına ilişkin görüşler de aynı kapsamda ele alınmıştır. Bu bağlamda esasen MÖ 451 yılı salgını ile MÖ 431 yılı salgınlarını bir arada değerlendirerek hatta az da olsa MÖ 5. yüzyıl Roma'sının siyasal durumunu, patrici-pleb çatışmaları bağlamında ele alarak bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Aynı çerçevede, Sibylla kehanet kitaplarının Roma'ya geliş tarihi de bu salgınlar öncesine ve sonrasına ilişkin antik kaynakların aktarımları göz önünde bulundurularak ve karşılaştırma yapılarak, modern literatürde benzer görüşlerin de katkısı ile saptanmaya çalışılmıştır. Benzer şekilde, MÖ 428 yılında gerçekleşmiş olduğu kayıtlara geçmiş olan bir başka salgınla ilişkili olarak Ceres tapımının Roma'da benimsenmesine ilişkin değerlendirme yapılmıştır. Bu tarihte üst sınıf vatandaşlar tarafından tepkiyle karşılanan Ceres gibi yabancı kültlere ilişkin tapımları, Roma devletinin bu erken tarihlerde kontrol altına alma girişimlerinde bulunması dikkat çekicidir.

MÖ 4. yüzyıl Roma açısından yine salgınların yaşandığı ve bu vesile ile bir takım yeni dini uygulamaların Sibylla kitaplarının önderliğinde devlet eliyle benimsendiği bir yüzyıl olmuştur. Bunlara ilk örnek sonraki yıllarda da tekrarlarının yapıldığını bildiğimiz MÖ 399'da gerçekleşmiş olan *lectisterminum*'dur. Bu törenin bir ilk olması dışında önemi, Romalılar'ın bu tören için seçtiği tanrıların her birinin işlevi bakımında çekilen sıkıntılara paralellik göstermesi yanında, Roma'nın geleneksel tanrıları ile yabancı tanrıları eşit sayıda tutmuş olmalarıdır. Tanrıların heterojen çiftler olarak bu törende sınıflandırılması ise yine Roma dinsel tarihi boyunca karşımıza çıkan bir uygulamadır. MÖ 364'te yine bir salgına çözüm olması amacıyla uygulanmış

olan bu dini ritüel, Roma'da tiyatronun başlaması açısından da bir ilk olmuştur. Ayrıca o tarihte bu temsiller için Etruria'dan getirilmiş olan oyuncuların kullanılmış olması da Etrüsk etkisinin devamını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Tasviri ibadet anlayışı olarak nitelenen bu temsillerin, Roma için belirtilen tarihte oldukça yeni bir uygulama olduğu da bir gerçektir. Roma'nın yüzyıllar boyunca sık aralıklarla karşılaştığı salgınlara tıbbi anlamda çare bulma yoluna girmesi ise yine yabancı bir tanrıyı *pantheon*larına katma yoluyla gerçekleşmiş gibi görünmektedir. MÖ 293 yılında Sibylla kehanet kitaplarının önderliğinde Apollon'un oğlu hekimlik tanrısı Asklepios, Roma'ya getirilir ve Tiber nehri üzerinde bulunan adada ona yapılan tapınak aynı zamanda bir sağlık merkezi görevi görerek, Roma için yeni bir dönem başlatmış olur.

Esasen Roma'nın yabancı tanrıları ve dini uygulamaları benimsemesi sadece salgınlar sebebiyle olmamış, Roma dış dünyaya açıldıkça özellikle Etruria ve Magna Graecia kökenli yeni tanrılar, Roma dini içerisinde görülmeye başlanmıştır. Ancak bu durum yani senkretizm, kapalı olmayan tüm toplumlarda özellikle de çok tanrılı dine mensup toplumlarda, sıklıkla görülen bir olaydır. Hatta Roma, sadece tanrıları ithal etmekle yetinmemiş, antropomorfik düşünciyi de inanış sistemi içerisine dahil ederek derin değişikliklere uğramıştır. Ancak salgınlar sebebi ile Roma pantheonuna dahil edilen tanrıların normal dönemlerde *interpretatio Romana* olarak adlandırılan kendi tanrıları ile özdeşleştirmeden farklı bir şekilde geliştiği, bu tanrıların adlarının dahi değiştirilmeden pantheona alınmasından yani bir özdeşleştirmeden farklı olduğundan söz etmek gerekir. Bu durum, salgınlar sırasında gerek yaşanan sürecin aciliyet içermesi gerekse Roma'da bu tanrılarla özdeşleştirilebilecek bir tanrı olmayışından da kaynaklanmış olabilir.

Bu bağlamda, Roma'nın bu erken dönemlerde salgınların demografik, ekonomik ve kültürel anlamda yaşananlar yanında, inançsal manada da kırılmaların yaşanmasına sebebiyet verdiği antik kaynakların aktarımlarından çıkarılabilir. Çünkü salgın hastalıklar toplumsal olarak derinden etki bırakmış, büyük bunalımlar ve krizlere sebebiyet verirken, toplumsal koşulların ve siyasi otoritenin de sorgulanmasına neden olmuşlardır. Bu sorgulama elbette bununla sınırlı kalmamış dini inanışlar ve ritüeller de aynı sorgulamadan nasibini almıştır. Roma gibi savaşçılığı ile bilinen bir toplumda dahi salgınların kimi zaman savaşların neden olduğundan fazla sayıda insanın ölümüne yol açmış olması, bu sorgulamanın yapılmasına ve yeni inanışların, ritüellerin ve hatta tanrıların Roma *pantheon*una katılmasına vesile olmuştur. Bireysel anlamda artan bu anlam arayışının, kimi dönemlerde yeni dini grupların (gizem dinleri) ortaya çıkmasına neden olduğu ve bunun devlet mekanizması tarafından önlem alınması gereken bir durum meydana getirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, Roma'nın

erken dönemlerden itibaren yabancı dini öğeleri benimsemde düşünüldüğü kadar edilgen bir tavır sergilemediği ve salgınlar sırasında yaşadığı panikle dahi yeni tanrıların pantheona kabul edilğinde ihtiyatlı davrandığı ve devlet iradesini her daim koruduğu görülmektedir. Kısacası Roma bir imparatorluk olma yolunda hızla ilerleyip büyümesini sürdürürken, dini açıdan da büyümüş böylece hem pantheonunu hem de ritüellerini genişletmiştir ve bu büyümede salgın hastalıkların da payı büyüktür.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Apollodoros. (2017). *Bibliotheka*. Yunan mitolojisi. (Nur Nirven, Çev.). Pinhan.
- Atlan, S. (1970). *Roma Tarihinin Anahatları. I. Kısım. Cumhuriyet Devri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınevi.
- Bailey, C. (2018). *Antik Roma'nın Dini*. (P. Gülmez, Çev.). Kanon.
- Beard, M. (2018). *SPQR. Antik Roma Tarihi*. (İ. Sağlamer, Çev.). Pegasus Yayınları.
- Beard, M., North, J., & Price, S. (1998a). *Religions of Rome: Volume 1, A history*. Cambridge University Press.
- Beard, M., North, J., & Price, S. (1998b). *Religions of Rome: Volume 2, A sourcebook*. Cambridge University Press.
- Can, A. (2015). *Antikçağ Sözlüğü*. Sentez.
- Carlier, J. (2018). Asklepios. *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü. I* (Ed.). Yves Bonnefoy. (Lale Arslan, Çev.). 131-134.
- Cato, *De Agri Cultura*. On agriculture. (W. D. Hooper, Harrison Boyd Ash, trans.). Loeb Classical Library. (1934).
- Cicero, *De Natura Deorum*. Tanrıların doğası. (Çiğdem Menzilioğlu, Çev.). Kabalcı.
- Cicero, *De divinatione*. On divination. https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cicero/de_Divinatione/home.html.
- Cicero, *Tusculanae Disputationes*. Tusculum tartışmaları I. (Çiğdem Menzilioğlu, Çev.). Doğu Batı. (2016).

- Coughanowr, E. N. (1985). The plague in Livy and Thucydides. *L'antiquité classique*, 54, 152-158.
- Çığır Dikyol, D. (2020). Karşıtlıkların tarihi: Yaşlı Cato ve ‘Genç’ Roma. *Turkish Studies-History*, 15(4), 1099-1117.
- Çığır Dikyol, D. (2021). Bilge Cato’nun siyasi kariyerinde pater kavramının önemi. *Trakya Üniversitesi Edebiyat fakültesi Dergisi*. 11(32). 199-227.
- Diakov, V.& Kovalev, S. (2008). *İlkçağ Tarihi. Cilt 2. Roma*. (Özdemir İnce, Çev.). Yordam Kitap.
- Dionysios, *Romaike Archaeologia*. The Roman antiquities of Dionysius of Halicarnassus. (E. Cary, Ed.). I-VII. Loeb. (1937-1950).
- Dumezil, G. (1970). *Archaic Roman Religion* 1. (Philip Krapp, trans.).
- Dumezil, G. (1974). *La religion Romaine archaïque* 2.
- Dumezil, G. (2019). *Mit ve destan I*. Çev. Ali Berktaş. YKY
- Dumezil, G. (2018). *Mit ve destan III*. Çev. Ali Berktaş. YKY
- Duval, P.M. (2018). Apollon. *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*. (Ed.). Yves Bonnefoy.(Lale Arslan, Çev.). 78-86.
- Dürüşken, Ç. (2000). *Antik Çağda Yaşamın ve Ölümün Bilinmezliğine Yolculuk; Roma’nın Gizem Dinleri*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Faulkner, N. (2015). *Roma: Kartalların İmparatorluğu*. (Ç. Sümer, Çev.). Yordam Kitap. <https://dx.doi.org/10.20480/lbr.2016033>
- Florus, *Epitome de T. Livio Bellorum omnium annorum DCC Libri duo*. The epitome of Roman history by Florus. Loeb Classical Library.(1929). https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Florus/Epitome/2B*.html
- Forsythe, G. (2012). *Time in Roman Religion. One Thousand Years of Religious History*. Routledge.
- Freyer, H. (2016). *Din Sosyolojisi*. (T. Kalpsüz, Çev.). Doğu Batı Yayınları.
- Gagé, J. (1955). Apollon romain: essai sur le culte d’Apollon et le développement du ritus graecus à Rome des origines à Auguste. *Bibl. des Écoles Françaises d’Athènes et de Rome*, 182.
- Gardner, Jane. F. (2012). *Roma Mitleri*. (S. Korkmaz, Çev.). Phoenix yayınları.

Antik Roma'nın Salgınlarla Genişleyen Pantheonu

- Gellius, (Aulus Gellius). *Noctes Atticae*. The Attic Nights of Aulus Gellius. (J.C. Rolfe, trans.). (1927).
- Giddens, A. & Sutton, P. W. (2020). *Sosyolojide Temel kavramlar*. (A. Esgin, Çev.). Phoenix.
- Graf, F. (2009). *Apollo*. Routledge.
- Grimal, P. (1997). *Mitoloji Sözlüğü. Yunan ve Roma*. (S. Tamüç, Çev.). Sosyal yayınlar.
- Hays, J. N. (2005). *Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History*. Abc-Clio.
- Hill, P. V. (1962). The temples and statues of Apollo in Rome. *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society Seventh Series*, 2, 125-142.
- Homer. *Ilias*. İlyada. (Azra Erhat; A. Kadir, Çev.). Can Yayınları.
- Howatson, M. C. (2015). *Oxford Antikçağ Sözlüğü*. (F. Ersöz, Çev.). Kitap yaymevi.
- İstek, E. (2017). Avrupa'da veba salgını ve salgında din faktörü (Viyana örneği). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 36/62, 173-204.
- Lactantius. *Divinae Institutiones*. L. Caeli Firmiani Lactanti Opera Omnia. S. Brandt, G. Laubmann. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, XIX. Vindobonensis. (1890).
- Lipka, M. (2009). *Roman Gods. A conceptual approach*. Brill.
- Livius. *Ab Urbe Condita*. Roma tarihi. I-VIII. (A.Ceylan, Çev.). Gece Kitaplığı. (2020).
- Livius. *Ab Urbe Condita*. Roma tarihi. Şehrin kuruluşundan itibaren. VIII-IX_X. (S. Şenbark, Çev.). I-II. (1999).
- Livius. *Ab Urbe Condita*. History of Rome . (J. C. Yardley, Çev.). Harvard Uni. Press. Loeb. (2018).
- North, J. A; Marincola, J. (2000). *Roman religion*. Cambridge University Press.
- Pallottino, M. (2018a). *Disciplina etrusca. Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü I*. (Ed.). Yves Bonnefoy. (Bahadır Sina Şener & Mehmet Emin Özcan, Çev.). 296-301.

- Pallottino, M. (2018b). İtalya (Roma öncesi). *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü 1*. (Ed.). Yves Bonnefoy.(Hande Turan, Çev.). 822-834.
- Plinius, *Naturalis Historia*. Doğa Tarihi. I.- II. Kitap. (İ. Pastırmacı, Çev.). Say.
- Ploeg, Ghislaine E. van der. (2018). *The impact of Roman Empire on the cult of Ascleipus*. Leiden.
- Plutarkhos. *Bioi paralelloi*. Yaşamlar 1. (M. Mete, Çev.). İdea. (1945).
- Powell, B. B., (2018). *Klasik mitoloji*. Çev. Sinan Okan Çavuş. Bilge Kültür Sanat.
- Publius Ovidius Naso, *Fasti (I-VI)*. Roma Takvimi ve festivaller. (Asuman Coşkun Abuagla, Çev.). YKY.
- Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*. Dönüşümler. (Asuman Coşkun Abuagla, Çev.). YKY.(2019).
- Rubins, M. A. (1932). A new interpretation of Jupiter Elicius. *Memoirs of the American Academy in Rome*. Vol. 10. 85-102.
- Rüpke, J. (2006). Communicating with the gods. *A companion to the Roman republic*. (Nathan Rosenstein&Robert Morstein-Marx, Ed.). s.215-236.
- Rüpke J. (2018). *Pantheon. A New History of Roman Religion*. çev. D.M. B. Richardson. Princeton.
- Satterfield, S. (2008). *Rome's own Sibyll: The Sibylline books in the Roman Republic and early empire*. Yayınlanmamış doktora Tezi.
- Scheidel, W. (2009). *Disease and Death in the Ancient City of Rome*. Princeton/Stanford Working Papers in Classics.
- Schilling, R. (2018a). Roma Cumhuriyet dinini konu alan yakın tarihli araştırmalar incelenen sorunlar. *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü. 2* (Ed.). Yves Bonnefoy. (Mehmet Emin Özcan, Çev.), 373-385.
- Schilling, R. (2018b). Roma Dini. *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü. 2* (Ed.). Yves Bonnefoy.(Pınar Aka, Çev.), 390-425.
- Schilling, R. (2018c). Neptunus. *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü. 2* (Ed.). Yves Bonnefoy.(Mehmet Emin Özcan, Çev.), 177-179.
- Schilling, R. (2018d). Mercurius. *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü.2* (Ed.). Yves Bonnefoy. (Mehmet Emin Özcan, Çev.), 72-73.

- Schilling, R. (2018e). Kahinlik. *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü 1*. (Ed.). Yves Bonnefoy.(Bahadır Sina Sener& Mehmet Emin Özcan, Çev.), 843-869.
- Schilling, R. (2018f). Diana. *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü 1*. (Ed.). Yves Bonnefoy.(Lale Arslan, Çev.), 283-284.
- Seneca. *Epistulae morales*. Ahlaki mektuplar. (T. Uzel, Çev.). TTK.
- Seneca, *De Constantia Sapientis*. Bilgenin Sarsılmazlığı üzerine-İnziva üzerine. (C. Cengiz Çevik, Çev.). Türkiye İş Bankası Yayınları. (2020).
- Servius. *Servii Grammatici qui Feruntur in Vergilii Carmina Commentarii*, G. Thilo, Leipzig 1881. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139088053>
- Spinoza, B. De (1951). *A Theologico-Political Treatise*. (R.H.M. Elwes, Der.). Dover.
- Şar İşbilen, E. (2020). Arkaik ve klasik Yunan dünyasında salgın hastalıklar. *Turkish Studies*. 15(4). 1011-1028. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44372>
- Vatikan Müzesi <http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-gregoriano-etrusco/sala-iii--bronzi/specchio-inciso-con-calcante.html>, Erişim tarihi: 20.09.2020.
- Vergilius, *Aeneis*. Aeneis. (Türkan Uzel, Çev.) Jaguar. (2019).
- Virivius. *De Architectura libri decem*. Mimarlık Üzerine. (Çiğdem Dürüşken, Çev.). Alfa. (2020).
- Wissova, G. (1912). Religion und kultus der Römer. Münih.
- Ziolkowski, A. (1992). The temples of mid-republican Rome and their historical and topographical context. L'Erma" di Bretschneider. *Journal of Roman Studies*, 84, 220-221. doi:10.2307/300900

EXTENDED ABSTRACT

Humanity has fought epidemics throughout history, and each culture has found its way in this struggle. At the top of the most important ways, which continues to exist to this day, ending this war are religious rituals. Human beings have always oriented towards holiness during and after the epidemic processes that they have trouble dealing with and come face to face with mass deaths. As in all-natural disasters, the cause of the epidemic has been seen as a punishment by the gods (or god in monotheistic religions). In this context, in the period involving the study's temporal limits, the otherworldly thought of the Romans' perception of epidemics should not be very surprising. Considering that the aforementioned dates are the establishment and early periods of Rome, it would not be wrong to think that this belief, which is already open to foreign influences, is more open to these consequences for incidents such as epidemics that cause social panic and trauma. For the Romans, who described themselves as the most pious people in the world, religion's function was that the relationship between the gods and the family and the gods and the State continued steadily. The role of the family in this context is evident in Rome, which has a patriarchal society. After the family religion, which constitutes the first stage of Roman religion, the Latium village religious stage is seen, which is connected to the agricultural past of Rome. At this stage, existing *numina* and animistic thought become important in Rome's traditional belief. Besides, it is understood that prophecies, strengthened by Etruscan influence, play a significant role in the Roman belief system, and in the third stage, called the state religion in Rome, prophecies again take place at the same importance gradation. In fact, religion and, accordingly, prophecies have always been indispensable in determining Rome's political, military, and social life. Another important feature of Roman religion is that it has a contractual nature; since this understanding is at the forefront of the cause and solution of epidemics. If the Romans fulfilled their obligations to their gods but did not receive a positive response from them-which was mostly the case during the epidemics - they would go on the way of finding solutions with foreign gods and new rituals.

The epidemics that occurred during the Kingdom period, when Rome's cultural and social infrastructure was formed, contain information about Rome's belief system and its perception of the epidemics that occurred in the subsequent period. They think that King Tullus, who was recorded as one of the victims of an epidemic that occurred during the Kingdom period and died due to a lightning strike, was punished by Iuppiter Elicius for not listening to the teachings of King Numa. The role of Iuppiter with this epithet in demonstrating the current Etruscan

influence in Roman religion regarding prophecies and cognition is essential in this context. These Etruscan teachings, articulated as *Disciplina Etrusca*, allowed the Romans to adopt prophecies differently from the Greeks, indicating that the characteristics associated with the oracle of the god Apollo, who joined the Roman Pantheon at the time of the epidemics during the Republican period, were not taken into account in Rome. It is also understood that the Romans were influenced by The Etruscan religion and their search for contact with the supernatural world through the interpretation of the Divine Will and the meticulous fulfillment of religious rituals. We can see this effect in their thinking that disruptions in the implementation of religious rituals can cause outbreaks. But as it was mentioned before, when their prayers were not accepted, they also added Gods from different cultures to their pantheons, and they did not hesitate to try different religious rituals. At this point, consequently, it should be remembered that the Roman State usually permitted these foreign rituals to be adopted on its initiative, and preferably through the books of Sibylla and synods, that is, through the hands of the State, and made it possible for the people to follow foreign cults (sanctioned by the State). Apollo with the *Medicus* epithet was the first god known to have entered the Roman pantheon due to an outbreak during the Republic time. The generally accepted date in the literature on Apollo's accession to the Roman pantheon and the construction of temples in god's name is 433 BC. This study suggests that Apollo may have come to Rome at an earlier date, during the epidemic that occurred in 451 BC. Also, the view that the books of Sibylla may have come to Rome with Apollo *Medicus* on the same date has been tried to be supported as far as possible. Apart from this, views on the construction of the Apollo temple outside the pomerium, which is linked to the epidemic of 433 BC, are also discussed in the same framework. In this sense, a study was undertaken to make a consensus by jointly assessing the outbreak of 451 BC and the epidemics of 431 BC and analyzing the political condition of the 5th century BC of Rome in the context of patrician-plebeian conflict. In the same context, the date of the arrival of the Sibylla prophetic books to Rome has also been determined by the contribution of similar views in modern literature, taking into account and comparing the transfers of ancient sources before after these outbreaks. Similarly, an assessment has been made of the adoption of Ceres's worship in Rome in connection with another epidemic that is recorded to have occurred in 428 BC. It is interesting to note that the Roman State has tried to control the worship of foreign cults such as Ceres, which on this period, at this early dates, was faced by the reaction of the upper-class people.

The 4th century BC was a century in which epidemics were experienced again in Rome, and for this reason, some new religious practices were adopted by the State

under the leadership of Sibylla books. The first example is lectisterminum, which took place in 399 BC, which we know was repeated in the following years. Apart from being the first, the significance of this ceremony is that the gods selected by the Romans for this ceremony were parallel to the difficulties in terms of their functions, and that the traditional gods of Rome and foreign gods were kept in equal numbers. The grouping of gods as heterogeneous couples in this ritual is also a practice that has been encountered throughout Roman religious history. Rome's attempt to find a medical cure for the epidemics it has faced at frequent intervals over the centuries seems to have occurred again by adding a foreign god to its pantheons. In 293 BC, under the leadership of the prophetic books of Sibylla, Asclepius, the God of Medicine, son of Apollo, was brought to Rome, and the temple built for him also served as a health centre, starting a new era for Rome. Rome's introduction of foreign gods and religious practices was not only due to epidemics, but, as Rome opened up to the outside world, the New Gods, particularly those from Etruria and Magna Graecia, began to appear in Roman religion. In actuality, Rome imported the gods and underwent fundamental changes by incorporating anthropomorphic thought into its belief structure. However, it is worth mentioning that the gods that were included in the Roman pantheon due to the epidemics were developed differently from identifying with their gods called Interpretatio Romana in regular periods, and that gods that were taken to the pantheon without even their names being changed, that is, it is different from an identification. This may have been due to the urgency of the situation during the epidemics and the lack of a God in Rome who could be identified with these gods. In this context, it can be understood from the ancient sources that Rome's epidemics at these early periods, in addition to the demographic, economic and cultural aspects, caused religious breaks. Because epidemics have profoundly affected society, it caused great crises and chaos and made society question social conditions and political authority. This questioning was not limited to this; of course, religious beliefs and rituals were also affected by the same questioning. Even in a society like Rome known for being a warrior, epidemics causing more deaths than wars caused this questioning and new beliefs, rituals and even gods to join the Roman pantheon. It is understood that this search for meaning, which has intensified in a particular context, has led to the emergence of new religious sects (mystery religions) in some periods, and this has brought a situation wherein measures should be taken by the state system. As a result, Rome has not been as passive as assumed in adopting foreign religious elements from the early periods and even with the panic that it encountered during the epidemics, has been vigilant in accepting new gods into the pantheon, and has always managed to retain the will of the State.